

PVDA

DE BAKENS VERZETTEN DE ECONOMIE TERUG NAAR DE MENSEN INVESTEREN IN WERK EN INNOVATIE

Commissie Melkert
November 2013

Inhoudsopgave

Diagnose: een buitengewone crisis.....	4
Remedies	14
Hoofdzaak i: Werk als maatstaf van herstel en evenwicht	14
Hoofdzaak ii: Omslag naar duurzaam in hogere versnelling	33
Hoofdzaak iii: Innovatie en motivatie voor economische prestatie	43
Hoofdzaak iv: Transparantie: verantwoording en zeggenschap	69
Hoofdzaak v: Evenwicht: vizier op de lange termijn	82
Verantwoording.....	94

DIAGNOSE: EEN BUITENGEWONE CRISIS

“There has always been a willingness to be overly impressed by people who appear to be extraordinarily financially successful”

Mervyn King, ex-president van de Bank of England, Financial Times 15 juni 2013

“Nederland lijkt zich in het oog van de orkaan te bevinden. In een omgeving van enorme turbulentie lijkt hier de boel stil gevallen. Shock and awe. We weten het even niet meer, naar het schijnt. Een goed moment om met een nieuw perspectief te komen dat weer energie geeft, dat richting biedt, dat de boel weer los wrikt. Het lijkt een woordenspel, maar interessanter is om ervan uit te gaan dat Nederland niet in een crisis zit – hooguit een identiteitscrisis – maar in een periode van transformatie. En daar hoort die zoektocht naar identiteit bij. Wat is onze plek in de wereld? Zitten we eigenlijk zelf nog wel aan het stuur? Hoe smal zijn, zo je wil, de marges van de politiek geworden?”¹

In het WBS rapport “Van Waarde” vonden we onszelf in het indringende pleidooi om onze samenleving opnieuw in te richten op de waarden bestaanszekerheid, goed werk, verheffing en binding. Ze bieden in een tijd van grote onzekerheid, grote ongelijkheid en zorg over de toekomst van onze kinderen en van onze planeet.

Of we dichtbij blijven of ver van huis gaan, de berichten over de laatste jaren lijken erg op elkaar. Globalisering is geen vraag of optie. Ze is deel van ieders dagelijks leven. Dit voorjaar vond in verschillende delen van de wereld een grootschalig onderzoek plaats naar de beleving van de crisis binnen gezinnen en bij personen met of zonder werk.

“Eén op de twee werkende gezinnen heeft direct te maken met baanverlies of een terugval in het aantal werkuren. Vooral Jonge vrouwen ervaren dit. Tegelijkertijd geeft meer dan de helft van de wereldbevolking aan dat hun inkomen de laatste twee jaar is achter gebleven bij de kosten van het dagelijks leven. Burgers over de hele wereld, die de laatste jaren in de “Global Poll” veel klachten hadden over hun gebrek aan invloed op hun regeringen, voelen zich door hun regeringen verlaten. Ze hebben het gevoel dat het hun regeringen niet lukt om werkloosheid aan te pakken en dat zakenbelangen steeds boven de belangen van werkende gezinnen worden geplaatst.”

¹Citaat uit een bijdrage van deelnemers aan de Den Uyl leergang (Amma Assante, Maruschka Gijsbertha, Ido Verhagen, juli 2013)

Uit het representatieve onderzoek² kwam een 5-punten “roadmap towards reducing uncertainty and inequality” naar voren:

1. Ga voor groen: investeer in nieuwe , groen technologie. De economie van de toekomst zal groen zijn, net als de banen van de toekomst.
2. Zorg voor redelijke lonen door eerlijke prijzen. De prijzen van goederen en diensten moeten de kosten weerspiegelen van redelijke lonen voor de mensen die deze producten mogelijk maken.
3. Neem nationale en internale arbeidsregelgeving aan, inclusief het recht om te staken, minimumloon, het recht op collectieve onderhandeling en het recht om lid te worden van een vakbond. Door de hele wereld dienen werknemers redelijke lonen te ontvangen en dienen ze hun werk onder degelijke omstandigheden te kunnen doen.
4. Zorg er voor dat nationale overheden opstaan om de belangen van werknemers en hun gezinnen te beschermen met maatregelen die ongelijkheid verminderen, zoals degelijke werkloosheidsuitkeringen, pensioenen en betaalbare toegang tot onderwijs, gezondheidszorg en kinderopvang.
5. Zorg er voor dat grote bedrijven hun belastingen betalen. Burgers over de hele wereld willen dat ere en einde komt aan belastingontduiking. Ze staan ook open voor belastingverhoging voor grote bedrijven.

Fascinerend dat dit noord-zuid, oost-west zo wordt beleefd. Een aanklacht en een oproep tegelijkertijd.

Behalve bij rechtbanken, waar meestal tevergeefs wordt geprobeerd recht te doen gelden, in antwoord op onvoorstelbare feiten van nalatigheid en zelfverrijking op het dieptepunt van het tijdperk van casino-kapitalisme, lijkt de aanleiding voor de crisis alweer bijna vergeten. Er is ook zoveel gebeurd de afgelopen jaren.

Het omvallen van de Amerikaanse investeringsbank Lehman Brothers in 2008 blies het kaartenhuis van risicovolle hypotheke, bankbalansen, credit cards en particuliere en publieke schulden omver. Overheden zagen zich vaker dan hun lief was genoodzaakt bij te springen om grote economische en maatschappelijke schade te voorkomen. Dit leidde weer

²The poll, commissioned by the International Trade Union Confederation (ITUC), covers the adult populations of Belgium, Brazil, Canada, China, France, Germany, India, Japan, Russia, South Africa, Spain, the United Kingdom and the United States. In each country, approximately 1,000 respondents were interviewed between 18 April and 1 May 2013, yielding a grand total of 13,015 respondents. Quota samples were used to reflect national proportions in terms of age, gender and region. The findings of this study represent the opinions of more than 3.7 billion people, or, according to UN estimates, about half of the world population.

tot de reflex tot bezuinigingen om het collectieve huishoudboekje op orde te krijgen. Ook in Nederland werden banken genationaliseerd, gingen er banken failliet en werden hervormingen en bezuinigingen ingezet. Mede door de wijze waarop Europa eerst te langzaam en daarna verdeeld over de te volgen koers heeft gereageerd ziekte de crisis verder. Recessie op recessie volgde en inmiddels heeft de werkloosheid in Europa recordhoogte bereikt, en een ommekeer is nog niet in zicht.

In vijf jaar tijd is het optimisme over de alsmaar toenemende welvaart in Europa omgeslagen in somberheid over de toekomst. Ook in Nederland is de crisis het leven van de gewone burger binnengeslopen: kortingen op pensioenen, onzekerheid rondom hypotheek, opdrogende kredieten voor het MKB, dalende huizenprijzen, afnemende bouwactiviteiten, economische stilstand of zelfs teruggang, werkloosheid en doemscenario's voor Europa. Reden genoeg om als consument het vertrouwen te verliezen en spaarzaam te zijn.

Hoe kon het tij zo snel keren? Is het allemaal de schuld van Lehman Brothers en al die andere banken met hun verderfelijke woekerpolissen en malafide financiële producten? Is het geloof in de vrije markt hardhandig afgestraft? Is de teruggang van Europa een historische noodzakelijkheid in het licht van de opgekomen en opkomende landen in Azië, Latijns-Amerika en Afrika? Analyses en verklaringen te over, maar daarmee zijn de problemen nog niet opgelost.

Intussen wordt het er niet makkelijker op om te begrijpen wat er aan de hand is en zich daarover een oordeel te vormen. De informatie is dan ook op zijn minst verwarrend te noemen. De regering houdt vast aan het op korte termijn saneren van de staatsfinanciën, terwijl gerenommeerde economen betogen dat daarmee economisch herstel juist wordt gefrustreerd of op zijn minst langer duurt en het juist nu zaak is te investeren. Mensen worden geacht langer door te werken, maar als sollicitant van boven de vijftig is het nauwelijks nog mogelijk een baan te vinden en de werkloosheid neemt toe. De zorgkosten rijzen de pan uit, terwijl de verzekeraars winsten bijschrijven. De dekkinggraad van pensioenfondsen neemt af, waardoor pensioenen in een verre toekomst mogelijk gevaar lopen en er nu moet worden gekort. Tegelijkertijd blijken economische voorspellingen, vaak al op heel korte termijn, niet te kloppen. Vrouwen worden aangemoedigd langer te werken, maar op de kinderopvang wordt bezuinigd. Burgers worden geacht offers te brengen, maar lezen dagelijks in de kranten over bestuurders met riant salarissen. De belastingbetaler wordt geacht de redding van de probleembanken te steunen, terwijl bankiers nog steeds aanzienlijke bonussen ontvangen. Met de privatisering van onderwijsinstellingen en woningcorporaties zou hun slagkracht toenemen, maar het lijkt erop dat de bestuurders de

vrijheid van handelen vooral hebben benut om hun salarissen, bonussen en afkoopsommen te verhogen. In Europa is het inmiddels al jaren lang vijf voor twaalf en Top na Top zou beslissend zijn voor het voortbestaan van de euro en van Europa. Eenmaal weer thuis wordt de EU al te gemakkelijk als schuldige aangewezen. Zo treurigstemmend als deze onvolledige samenvatting is, zo begrijpelijk is de aantasting van vertrouwen bij burgers in overheid en in publieke instituties.

Niet zelden werkt een crisis als een deeltjesversneller, die zichtbaar maakt hoe fundamentele kwesties ten grondslag liggen aan of het gevolg zijn van de actuele problemen; en de noodzaak laat zien van een diepgravende aanpak teneinde een 'meltdown' te voorkomen die de bodem onder de toekomst van onze kinderen zou kunnen weghalen.

Door het struikgewas van de dagelijkse crisizorgen heen zien we dat een aantal dragende pilaren waarop onze samenleving is gegrondvest, fors eroderen. Dat uit zich in drie grote vraagstukken: een financiële/economische/schuldencrisis; ecologische bedreigingen (klimaatverandering, uitputting grondstoffen, milieuvervuiling); en sociale uitdagingen (groeïende ongelijkheid, verlies van het gevoel grip te hebben op politieke besluitvorming, stijgende werkloosheid, ongelijke toegang tot de arbeidsmarkt). Deze drie vraagstukken zijn wezenlijk met elkaar verbonden, door hun gezamenlijke oorzaak in de overwaardering van en fixatie op korte termijn economisch-, financieel- en welvaartsrendement. Drie decennia nadat door Reagan en Thatcher grote veranderingen zijn doorgevoerd in de verhouding tussen staat en markt, domineert het 'financieel-economische complex' de samenleving en internationale orde.

De neiging om nú overdadige welvaart te creëren en kosten naar de toekomst af te wentelen ligt ten grondslag aan de schuldencrisis; aan de ecologische crisis ligt ten grondslag het prefereren van economisch en financieel rendement ten koste van aarde, grondstoffen, klimaat en natuur; en aan de sociale vragen (ongelijkheid) ligt het waarderen van "eigen" rendement en welvaart ten koste van anderen (zowel van mensen elders op de wereld als van toekomstige generaties)ten grondslag.

Terwijl essentiële informatie bereikbaar is voor steeds meer mensen, is zeggenschap over beslissingen met grote gevolgen voor iedereen het domein geworden van gespecialiseerde elites. Of deze nu een krijtstreep dragen (in de financiële sector) of jeans en t-shirt (in de IT-wereld): ze globaliseren en monopoliseren.

In een gefinancialiseerde en neoliberale orde is de balans verstoord. De oude Grieken hadden al oog voor deze balans. Het woord 'economie' stamt deels af van 'oikos', dat 'huis' en 'haard' betekent. Het begrip staat voor de relaties in de familie en voor het

managen van het (agrarische) huishouden en het sociale netwerk van de familie. In de 'oikos' is er een balans tussen economische en sociale activiteiten en de (natuurlijke) leefomgeving. Bovendien spelen de belangen van toekomstige generaties nadrukkelijk mee bij afwegingen en keuzes. Zo kwam het woord "krisis" in zwang met daarin besloten de noodzaak om het over een andere boeg te gooien.

Door drie fundamentele ontwikkelingen in de afgelopen decennia goed te leren begrijpen, kunnen we proberen de koers naar een betere bestemming uit te zetten.

Lang voor het uitbreken van de crisis is de eerste ontwikkeling beschreven door de econoom Joe Stiglitz, in "The price of inequality"³ dat op het nachtkastje van iedere minister en zichzelf respecterende CEO dient te liggen (en te worden gelezen). De kern van zijn grondige analyse ligt in de aantoonbare economische verliezen, die het gevolg zijn van toenemende inkomensverschillen en excessieve bezitsvorming aan de top van de maatschappelijke pyramide. Het is de economische vertaling van de klassieke zorg over de sociale kosten van tweedeling. Individuele productiviteit en maatschappelijke stabiliteit komen hierdoor zodanig in de knel dat niet meer aan de basisvoorwaarden voor welvaart en solidariteit kan worden voldaan – en dus ook de consumptieve vraag vanuit de massa zal achterblijven bij wat ondernemers en werknemers in hun gezamenlijk belang verbindt. In Europa bieden sociale buffers weliswaar een zekere bescherming en dus ook economische steun, maar met hoge aantallen mensen uitgesloten van de arbeidsmarkt en gebrek aan groeiperspectief dreigt overal een neerwaartse spiraal. Vooral in de zuidelijke lidstaten is toename van armoede schrijnend zichtbaar. In de VS tekenen zich de naakte kenmerken van economische en sociale keuzes nog scherper af. Omdat we de krachten kennen die graag meer van het Angelsaksische model in Europa en Nederland zouden willen zien, mogen hopelijk de cijfers de ogen openen. Sinds 2009 hebben de 10% meest welvarende Amerikanen 149% van de inkomensgroei op hun rekening zien bijgeschreven, terwijl de overige 90% hun inkomen hebben zien dalen.⁴ De top 1% (degenen die meer dan \$366,000 per jaar verdienen) waren goed voor 81% van die groei; en de top 0.1% (die meer dan \$ 8,000,000 per jaar verdienen) stak 39% in de knip: "Dat betekent dat Amerika's top 15,837 huishoudens bijna net zoveel hebben verdiend als de resterende 158.4 miljoen huishoudens." Dit is een historische trendbreuk in de eveneens historische doorbraak van het westerse welvaartswonder na 1945. Het wonder dat een nieuwe middenklasse niet alleen koelkast, tv en auto bracht maar vooral het vooruitzicht dat haar kinderen en

³Joseph Stiglitz: The Price of Inequality, how today's divided society endangers our future, 2012

⁴David Johnston (Syracuse University) geciteerd in de Financial Times, 1 april 2013

kleinkinderen het beter en nog beter zouden hebben tot aan het einde der tijden. Dat is nu voor velen pijnlijk veranderd.

De tweede ontwikkeling ligt in de gevolgen van globalisering op het handelend vermogen van de nationale staat. De sociologe Saskia Sassen analyseert⁵ hoe de economische globalisering niet per se in de plaats treedt van de staat, maar wel zijn rol en intern functioneren verandert. Er treden verschuivingen op in machtsverhoudingen, die met name de centra van financiële besluitvorming (ministeries van financiën, centrale banken, het IMF) machtiger maken ten kosten van in de naoorlogse wederopbouw aanvankelijk sterke centra van sociale ordening of pressie (ministeries van sociale zaken, vakbonden, de ILO (Internationale Arbeidsorganisatie)). Mede door de vorming van de Europese Unie, zijn ook traditionele consensus modellen van besluitvorming aan het verschuiven naar meer hiërarchisch gerichte modellen. De uitvoerende macht komt in handen van staats- of regeringsleiders, die vervolgens betrekkelijk ongecontroleerd en relatief snel, besluiten nemen binnen internationale organisaties of bijeenkomsten (G-20). Hierdoor komen relatief langzaam reagerende parlementen op grotere afstand te staan. Naar ons idee is het deze evolutie die, in combinatie met de enorme blootstelling aan communicatie media en sociale media, het vertrouwen in de (19e eeuwse grondslag van de) representatieve democratie en haar vertegenwoordigers op de proef stelt.

De derde ontwikkeling bevindt zich in de slijpstream van marktliberalisering en op de golven van technologische vooruitgang: de doorbraak van honderden miljoenen extreem arme mensen naar een leven zonder elementair gebrek. Voor velen een opstap naar middenklasseleven in Bollywood, zoals ze dat daarvoor alleen maar ver weg in Hollywood hadden gezien. De afstand tot degenen die achterblijven is in rap tempo gegroeid en diepe armoede aan de voet van de paleizen van de nieuwe rijken vormt een bron van grote spanning nu en in de toekomst.

Dit heeft ook bij ons verwarring gezaaid omdat de "derde wereld" niet meer bestaat; "noord-zuid" er alleen nog toe doet in de mondiale politieke verhoudingen; en "arm-rijk" een horizontaal globaal fenomeen is (met een hogere gemiddelde leeftijd in de Indiase deelstaat Kerala dan in Washington DC South East⁶). Dus ook op mondiaal niveau is de "Price of Inequality" aan de orde van de dag. Met hoeveel problemen miljoenen in ons deel van de wereld ook te maken hebben, de afstand tot de allerarmsten in de wereld is nog steeds onmetelijk. Onverkort voelen we ons moreel gebonden aan de noodzaak alles in het werk te stellen om tegen 2030 de Hongerkaart van 2013 hopelijk overbodig te hebben

⁵Saskia Sassen: "The problem is not Eurozone discipline but the financialisation of everything" in: Social Europe Journal, mei 2013

⁶Amartya Sen, Development as Freedom, 1999

gemaakt. Er is geen wetenschappelijke twijfel meer dat dat mogelijk is. Van politieke prioriteit en daadkracht zal het afhangen om vooruit te komen.

De werkelijke wortels van de crisis liggen in de prijs van de ongelijkheid, de verschuiving van machtscentra en de mondiale ongelijkheid. Geen bos van welvaart of geluk kan groeien zonder nieuwe voeding in de ondergrond te hebben ingebracht. Of zonder in ere te houden wat in de loop van decennia van vooruitgang is bereikt. Voor ons Europeanen is er de noodzaak ons eigen huis grondig te renoveren en meer licht naar binnen te laten stromen. De afstandelijkheid in het noorden ten opzichte van problemen in het zuiden van Europa roept tegenovergestelde herinnering op aan de tijd dat we deur wijd openden voor de toetreding van Portugal, Spanje en Griekenland tot een democratische gemeenschap. Het EU lidmaatschap bracht de mensen daar onnoemelijke vooruitgang en legde onze export geen windeieren. Emigrerende Portugezen en Spanjaarden en extreem rebellerende Grieken zijn nu tekenen van nalatigheid aan twee kanten. Aan de ene kant van de regeringen die niet tijdig de tering naar de nering wilden zetten. Onbetaalbare pensioenlasten en relatief lage productiviteit gaan niet samen met houdbaar draagvlak voor solidariteit en in zoverre moeten ze zelf voorop gaan in het vinden van oplossingen. Aan de andere kant echter nalatigheid in het Rijnland om in het financiële en economische beleid de versterking van de slagkracht van Europa als geheel voorop te stellen in ons welbegrepen eigen belang op de langere termijn.

Dat we ons uit de “de valkuil van lage groei”⁷ moeten takelen is uitvoerig en van vele kanten beargumenteerd. Hoge werkloosheid, vermindering van collectieve uitgaven, schuldenpositierisico's, instabiliteit van de financiële sector en overmatig besparingsgedrag bij bedrijven en huishoudens met lage investeringen en consumptie als gevolg zijn de ingrediënten van een giftig mengsel dat ons tot in lengte van jaren ziek, zwak en misselijk kan houden.

Maar wacht even, zijn we niet te somber? Is het niet zo dat we zo ongeveer rond het uitkomen van dit rapport uit de recessie zullen zijn en dat alle signalen op groen staan?⁸Toen we begin dit jaar als commissie aan de slag gingen, hadden we al voorzien dat rond het uitkomen van het rapport optimistische geluiden zouden klinken over “groene kiemen” die het herstel van groei en werkgelegenheid zouden aankondigen. En inderdaad, nationaal en internationaal wordt nu het ongekende lengtetercord van negatieve groei in Europa onder de wollen deken gestopt van zachter weer dat in aantocht is. Waar we het

⁷Rob Vos c.s. in de 2013 World Economic Situation and Prospects, UN DESA

⁸DNB President Knot, Volkskrant 7 oktober 2013

over hebben zijn voorlopig niet meer dan groeivoorzichten van tegen de 1% bbp in combinatie met extra CO2 uitstoot. Het is een teken van urgentie dat de ECB op 7 november 2013 de korte termijn rentevoet tot 0,25% verlaagde. Er is dus nog veel onzekerheid over hoe de economie zich in de komende jaren zal ontwikkelen. Meerdere feiten en signalen duiden erop dat de structurele oorzaken van de crisis voldoende aanleiding bieden om niet zonder meer te vertrouwen op krachtig herstel, en alles dan vergeven en vergeten. De schade die is ontstaan aan verlies van banen en uitstel aan investeringen is diep ingrijpend en het zal lang duren voordat die sporen zullen zijn uitgewist, als dat al mogelijk is. In vergelijking met andere delen van de wereld staat Europa voor een gigantische opgave om uit het dal te klimmen. Dit is treffend beschreven door de journalist Martin Wolf:⁹

“Dus waar bevindt de eurozone zich? Haar werkloosheid is 12%. Haar bruto binnenlands product in het tweede kwartaal bevond zich 3% onder zijn pre-crisis piek en 13% onder zijn pre-crisis trend.” De leden van de eurozone moeten in staat worden gesteld om “terug te keren tot een staat van economische gezondheid binnen een redelijke termijn. Kan dat? Zonder een verandering in Duitsland’s filosofie is het antwoord Nee. De vraagzide komt niet voor in de analyse. Evenwel een groot land met een enorm structureel overschot op de lopende rekening exporteert niet alleen producten. Het exporteert ook bankroet en werkloosheid, in het bijzonder indien hier kortlopende schulden tegenover staan. Dat de nieuwe procedure met betrekking tot macro-economische onevenwichtigheden vermijdt om de rol van het Duitse tekort aan binnenlandse vraag te erkennen is veelzeggend. Het algemene criterium van zorg over een overschot op de lopende rekening is 6% van het BBP, ongeacht de omvang van het land. Duitsland’s gemiddelde blijkt exact 5,9% te bedragen. Maar dit zal niet werken, om twee redenen: ten eerste is de eurozone veel te groot om zich op export-geleide groei te richten zoals Duitsland heeft gedaan; en ten tweede zal de muntwaarde waarschijnlijk verder stijgen en daardoor de minder competitieve economieën verder in de knel brengen. Is dit hoe Europa’s meest ambitieuze project moet worden geleid? Neen.”

Duitsland heeft nu een groter overschot dan China, dat de laatste jaren onder druk is gezet om tot een betere balans te komen.¹⁰ Voor het goede begrip: het Nederlandse overschot op de lopende rekening heeft een recordhoogte bereikt van 10%: “Het betekent dat de besparingen van Nederlandse ingezetenen hoger zijn dan de investeringen van Nederlandse ingezetenen in Nederland”.¹¹ Hoewel dit niet alleen een uitdrukking is van onze eigen en de bredere Europese kwetsbaarheid maar ook bijdraagt daaraan, hebben we niet waargenomen dat dit als probleem wordt gezien. Andere trends bieden geen verzachtende omstandigheden: “Sinds 2008 is een einde gekomen aan een jarenlange

⁹Gezaghebbend commentator van de Financial Times, 24 september 2013

¹⁰Nobelprijswinnaar Paul Krugman in New York Times, 3 november 2013

¹¹Macro-Economische Verkenning 2014, p.36

daling van het percentage sociale zekerheidsuitgaven sinds begin jaren tachtig".¹² Met andere woorden: het economisch en daarmee ook politieke draagvlak voor solidariteit is aan betonrot onderhevig. Echter: "Voor de nabije toekomst blijft het arbeidsmarktbeeld somber; naar verwachting neemt in 2013 en 2014 de werkloosheid verder toe door een krimp van de werkgelegenheid."¹³ Vergelijkingen in historisch perspectief zijn misschien nog verbeeldender. Het verschil tussen nu en de crisis van de jaren tachtig in de vorige eeuw is treffend. In die jaren steeg de arbeidsinkomenquote (het deel van het nationaal inkomen dat dient als beloning voor de productiefactor arbeid) tot dichtbij 100%, wat betekende dat het complement (de bedrijfswinsten) geslonken waren tot gemiddeld 0%. In de afgelopen vijf jaar is de krimp van de economie nog groter dan in de diepe crisis van de jaren dertig. De arbeidsinkomenquote is slechts marginaal aangetast en schommelt rond de 80%.¹⁴ Dat geeft aan, kort gezegd, dat terwijl de koopkracht vijf jaar op rij is gedaald, de bedrijfswinsten goed op peil zijn gebleven. Dat suggereert dat de klassieke bufferfunctie van winst en vermogen grotendeels is verdwenen. Het zijn nu kleine bedrijven, menselijk kapitaal en de overheidsuitgaven die de klappen opvangen.

Met groot respect voor het politieke debat bij de algemene beschouwingen in september over dit alles: zowel de voorstellen vanuit de regering als alternatieven vanuit de oppositie bevonden zich op een beperkt speelterrein. Een aantal nodige of mogelijke maatregelen is genomen of aangekondigd en gepresenteerde alternatieven zouden daar wat van kunnen afdoen of aan kunnen toevoegen, zonder baanbrekend te zijn. Er is een grotere correctie nodig die gericht is op versnelling en verdieping van herstel en omvorming van gewoonten, prioriteiten en instituties. Het gaat ons er niet om te klaverjassen over politieke strijdpunten die er toe doen en die tegelijkertijd nog niet het kardinale verschil maken dat voor een solide en solidaire toekomst urgent is. Uit de crisis komen vereist dat we uit onze schulp kruipen. Dat we 'crisis' als kans op herbezinning aangrijpen.

Wachten tot de wind is gaan liggen is geen optie. De realiteit dat er voorlopig niet of nauwelijks groei in zit en dat de rente nauwelijks verder omlaag kan en misschien wel weer gaat stijgen gebiedt om urgentie, urgentie om initiatief te nemen, koers bij te stellen, volle kracht vooruit. Naar vijf hoofdzaken als bakens van herstel en investering, stippen aan de horizon van een rechtvaardiger en leefbaarder toekomst: werk, duurzaamheid, innovatie, transparantie, evenwicht. Wanneer we ons daarop zullen richten komen we er sociaal

¹²id., p.50

¹³id. p.38

¹⁴id. p.11

rechtvaardiger, ecologisch gezonder en daardoor economisch sterker uit – samen linksom uit de crisis.

REMEDIES

HOOFDZAAK I: WERK ALS MAATSTAF VAN HERSTEL EN EVENWICHT

Gaat het ons aan dat wereldwijd bijna twee miljard mensen geen of geen fatsoenlijk werk hebben¹⁵? Zijn de bijna twee miljoen werkloze Spaanse jongeren¹⁶ vooral een Spaans probleem of raakt hun lot en dat van miljoenen andere Uniegenoten ons ook? Nog dichter bij huis: waarom is er in politieke en financiële kringen niet meer verontwaardiging over de 615.000 Nederlandse werklozen en over het vooruitzicht dat het er volgend jaar wel eens 685.000¹⁷ zouden kunnen zijn?

Hier ligt de kern van het falen van de “vrije markt” gedachte. Na 1980 is die zo dominant dat de op- en neergang van beurzen en kapitaalmarkten de berichtgeving beheersen, terwijl de lotgevallen van de outsiders slechts mondjesmaat aandacht krijgen. We weten allemaal dat er geen wonderrecepten bestaan om morgen iedereen een fatsoenlijke baan tegen een fatsoenlijk loon te bezorgen. En ook dat de markteconomie als zodanig niet valt weg te denken. Handel zit gebakken in ons genenpakket, zoals marktplaats.nl of ebay.com dagelijks laten zien. Echter markten behoren in hun uitkomsten de samenleving te dienen. Onder die voorwaarde kan en moet werkelijke concurrentie de ruimte krijgen.

De afgelopen dertig jaar is dat maatschappelijk primaat in de verdrukking gekomen. Bovendien verstoort oligopolievorming het ‘open’ functioneren van veel markten, waardoor kleine spelers worden opgeslokt en autoriteiten de grootste moeite hebben om open of verborgen kartelvorming het hoofd te bieden. De financiële crisis sinds 2008 heeft een kettingreactie te zien gegeven van misrekening, wanbeheer en intransparantie die terugvoert tot het dogma van marktconformiteit en “financialisering” dat de aard van de globalisering heeft bepaald. Het maatschappelijk compromis dat in Europa tussen 1945 en 1980 voor een enorme groei van welvaart en participatie heeft gezorgd is daardoor uit balans geraakt. De werkloosheid is nu onaanvaardbaar en onhoudbaar. Beleidsrecepten uit de klassieke financiële keuken moeten worden herzien, evenals het mandaat van financiële instellingen. En er is een andere mentale instelling nodig om een beeldbepalende cultuur van speculatie en korte termijn gewin te vervangen door een herwaardering van gemeenschapszin en gemeenschapsbelang gericht op de langere termijn. Met daarbinnen centraal de erkenning dat volledige inschakeling van alle beschikbare denk- en handkracht

¹⁵ ILO, Decent Work data, 2012

¹⁶ Onder 30-jarigen; Financial Times 5 juni 2013

¹⁷ Ramingen CPB in de Macro-Economische Verkenning 2014

als doel op zich de lange termijn productiviteit van economie en samenleving ten goede komt.

Anders globaliseren

Dit is geen utopie, of hooguit bereikbaar in onze eigen buurt. Het is letterlijk en figuurlijk een zaak van wereldbelang. "Anders globaliseren" is mogelijk.¹⁸ Het is voorwaarde voor overleven en voor het scheppen van kansen die voor het eerst in de geschiedenis binnen ieders bereik kunnen komen te liggen – mits we ons daartoe organiseren en verenigen. Het is zelfs voorwaarde voor de kansen van de globalisering zelf, omdat de negatieve krachten die door globalisering zijn versterkt - een grotere ongelijkheid en arbeidsonzekerheid - kunnen leiden tot een verwerping van internationalisering, zoals ook in de jaren dertig gebeurd is.

'Anders globaliseren' dient daarom geënt te zijn op nationale en internationale solidariteit, niet alleen vanuit een moreel principe, maar ook vanuit langetermijndenken. Een voortgaande polarisatie tussen winnaars en verliezers zal immers leiden tot grotere ontevredenheid en ongeregelheden. Vooral als de verliezers tot de jongere generatie behoren want dat kan weer leiden tot nationale en internationale chaos.¹⁹ 'Anders globaliseren' moet daarom gebaseerd zijn op uitgangspunten, met een aantal economische, ecologische en democratische randvoorwaarden, die boven zelfregulering gesteld worden door degenen die een voorsprong hebben in informatie, geld en toegang. Mensen en werk vormen binnen deze globalisering het middelpunt.

Vrijwel iedereen is vergeten²⁰ dat "volledige werkgelegenheid" de vanzelfsprekende ambitie was na de tweede wereldoorlog (en de eerste oorlog en de daarop volgende gigacrisis in de jaren dertig). Nog lang na de tweede wereldoorlog is deze ambitie ook in economische leerboeken uitgangspunt voor theorievorming en beleidsontwikkeling natuurlijk punt van referentie gebleven. De Reagan/Thatcher revolutie heeft rond 1980 korte metten gemaakt met die ambitie als doel op zich, in de waan dat de markten met verve hun rol als banenschepper zouden vervullen. En inderdaad, markten maken het

¹⁸ De World Commission on the Social Dimension of Globalization heeft in 2004 in he rapport "A Fair Globalization, Creating Opportunities for All" verschillende alternatieven bekeken en kwam tot de conclusie: 'dat de voordelen van de globalisering aan meer mensen ten goede kunnen komen, beter verdeeld kunnen worden tussen en in de landen, en dat meer mensen er invloed op kunnen uitoefenen.'

¹⁹ Ha, B-J, McInery, C, Tobun, S & Torres, R, 2010, *Youth Employment in Crisis*, Discussions paper 210 International Institute for Labour Studies, Geneve.

²⁰ "Vergeet nooit dat dit de hoofdopdracht was van de VN als baken voor IMF en Wereldbank met hun gespecialiseerde taken" vertelde Johan Polak, in 2010 op 95-jarige leeftijd overleden als de laatste overlevende van de Bretton Woods conferentie in 1944, aan nieuw aantredende Nederlandse Executive Directors bij IMF en Wereldbank.

meeste werk; dat valt niet te ontkennen. Maar markten maken geen volledige werkgelegenheid. Ze scheppen en vernietigen banen als onvermijdelijke en vaak noodzakelijke voorwaarde voor productiviteit, productie en winst.

Is het streven naar volledige werkgelegenheid utopie of gebod? Wij zien zowel economische als sociale argumenten om terug te keren naar wat de generaties van onze ouders inspireerde tot een ongekeerde prestatie, die de welvaarts- en verzorgingsstaat vestigde, waar wij de kinderen van zijn. De kern daarvan lag in de zekerheid van werk en daarmee verbonden sociale rechten als motor van economie en samenleving. Uiteraard zijn de opgaven waarvoor we nu staan, anders dan toen. Zo betekent het voorkomen of bestrijden van werkloosheid niet dat niemand meer werkloos zal zijn. Wisseling van baan zal steeds vaker gewenst of noodgedwongen aan de orde van de dag zijn. Hoofdzaak is "volledige inschakeling" te erkennen als basis van een hoog productieve economie en van een werkelijk inclusieve samenleving. Uitsluiting is economische verkwisting.²¹ Het uitstoten van laag productieve werknemers leidt soms tot verschuiving van laag gekwalificeerd werk naar het takenpakket van hoger gekwalificeerden. De kwaliteit van diensten, met name in de zorg, op straat en in het onderwijs, vraagt de beschikbaarheid van heel veel mensen op zeer verschillende niveaus. We kunnen niemand missen en laten niemand los.

De rekening van de crisis

Zes verloren jaren hebben we geteld sinds het uitbreken van de crisis in 2008. Studies van 'business cycles' en eerdere financiële crises hebben aangetoond dat werkgelegenheid zich na recessies langzamer en in mindere mate herstelt dan andere economische variabelen (de zogenoemde 'jobless recovery'). Dat was ook het geval bij de crisis van 2008. Deze crisis is evenwel anders dan andere crises omdat de 'boom', voordat de recessie uitbrak, al minder fatsoenlijk werk opleverde dan verwacht zou kunnen worden. Daarbij neemt in de meeste landen in de fragiele herstelfase het aantal goede banen maar langzaam toe. Dat had en heeft nog steeds grote gevolgen voor miljoenen gezinnen.

Terwijl er geen grenzen leken te zijn aan de (onvermijdelijke) ondersteuning van het bankensysteem, werden kwetsbare groepen driemaal het kind van de rekening. Ten eerste omdat ze niet konden profiteren van de 'boom' voor de crisis, ten tweede omdat ze tijdens de crisis sterk geraakt werden door de teruggang in economische groei en ten derde omdat

²¹ De London School of Economics berekende dat ca. 750.000 Britse jonge werklozen zo'n €200 miljoen per week kosten aan uitkeringen en verloren productiviteit (Economist, 13 november 2013)

ze de gevolgen ondervonden van de verlagingen op sociale uitgaven die doorgevoerd werden om de oplopende overheidsbegrotingstekorten te beteugelen.²²

Zoals bleek uit de eerder genoemde wereldwijde enquête door de internationale vakbeweging, maken mensen zich het meest zorgen om werk, werk en nog eens werk – voor henzelf en voor hun kinderen.

De vraag rijst waarom er geen politieke meerderheden voor het aanspreken van deze zorgen konden worden gevonden. Waarom leidt de bezorgdheid die zoveel mensen hebben over een fatsoenlijke werkplek in de politiek vaak meer tot lippendienst dan tot dadendrang om de markt te corrigeren? Waarom konden overheden wel de rol van ‘banker of last resort’ spelen, maar niet de rol van ‘employer of last resort’? Vanwaar zo’n asymmetrische behandeling tussen kapitaal en arbeid?

Een van de mogelijke redenen is ideologisch. Het denken van een brede groep politici, in ontwikkelingslanden en in ontwikkelde landen, is nog steeds gebaseerd op het neo-klassieke denken dat aan de basis stond van de lang omarmde Washington Consensus: *vertrouw op de economische en financiële markten en maak arbeidsmarkten meer flexibel*. Een tweede reden is dat politieke partijen angstig zijn om arbeid centraal te stellen in hun beleid. Ze vrezen er waarschijnlijk voor terug te vallen op klassentegenstellingen of om ouderwets over te komen. Een derde reden is dat voortgaande liberalisering een makkelijke politieke oplossing is. Het vergt minder: een kleinere overheid die reactief optreedt, geld spendeert om banken overeind te houden om de markten te laten werken en die sociaal beleid terugvertaalt naar sociale vangnetten en de rol van families benadrukt. Aandacht voor fatsoenlijk werk vergt veel meer inspanningen van het overheidsapparaat en vereist in deze tijden van globalisering een grotere coherentie tussen bijna alle onderdelen van sociaal-economische politiek: macro economische politiek, structuurpolitiek, onderwijspolitiek en het stelsel van sociale zekerheid.

Europa in betere balans brengen

Toen Duitsland zo’n tien jaar geleden met 10% werkloosheid kampte duurde het niet lang tot het Groei- en Stabiliteitspact, door de Duitsers zelf te vuur en te zwaard gepropageerd, op de geschiedenisbelt van goede bedoelingen was beland. Deze jaren heeft de Europese Unie er blijk van gegeven niet te hebben willen leren van dit onnodige fiasco. Want een fiasco was het, omdat burgers en bedrijven recht hebben op voorspelbaarheid van beleid, dat is goed voor vertrouwen en investeringen. Maar onnodig was het ook, omdat rigiditeit van budgettaire doelstellingen niet loont zoals de historie leert. Wij pleiten ervoor om in de

²² Zie artikelen in S&D van Went, 2007-5 en Hutton, 2011-5-6.

toekomst verdragen, protocollen, regeerakkoorden en gewone besluiten nuchter te baseren op wat het meeste loont in onze gemengde economie: anti-cyclisch overheidsbeleid; onderscheid maken in begrotingsvoorschriften tussen consumptie en investeringen; lange termijn vermogensposities verdisconteren in korte termijn taakstellingen; en het nastreven van lange termijn doelstellingen in het verzekeren van de stabiliteit van banken, pensioenfondsen en de woningmarkt.

De Europese Unie wordt nooit het "Europa van de burger" als de boekhouding uitsluitend wordt ingericht op financiële variabelen. We willen daarmee niet de noodzakelijke aanpassing van uitgaven aan inkomsten ontkennen. Het is de hoogste tijd twee variabelen toe te voegen aan de drieëenheid van tekort, inflatie en schuld, namelijk werkgelegenheid en lange termijn investeringen. Dat vijftal moet ieder op zich en onderling in evenwicht zijn en uiteraard zal het moeilijk zijn dat op hetzelfde moment in dezelfde mate te bereiken. Het kernpunt is dat geen van de vijf minder belangrijk is. En dat dus kwantitatieve criteria voor officieel beleid, zoals sinds het ontstaan van de Economische en Monetaire Unie omarmd, niet alleen van toepassing mogen zijn op de ene (financiële) kant van de medaille. De andere (sociale) kant telt even zwaar. De economie heeft beide nodig. Dat betekent dat in het vervolg de lidstaten van de Europese Unie streven naar een niveau van werkloosheid dat niet hoger ligt dan 5% van de beroepsbevolking naast het blijvend belang van het streven naar een begrotingstekort van niet meer dan 3%, zo mogelijk trendmatig dalend. Indien investeringen of andere uitgaven de werkgelegenheid ten goede komen dan moet daarvoor ruimte zijn binnen een structureel houdbaar financieel beleidskader. Wanneer de economie beter draait en de werkgelegenheid zich rondom het vastgelegde criterium beweegt ontstaat ruimte om schuld zo mogelijk versneld af te lossen. In deze samenhang zullen centrale banken het monetaire beleid zo moeten richten dat het handhaven van prijsstabiliteit van rond de 2% mede in dienst wordt gesteld van het direct bevorderen van werkgelegenheid.²³ De waarde van een munt is niet belangrijker dan de waarde van een mens. Negentien en een half miljoen werklozen in de Eurozone²⁴, nog weer een miljoen meer dan een jaar geleden, illustreren een tegenovergestelde schrijnende werkelijkheid.

Laat dus de discussie gaan over relatieve keuzes en maatvoering, zonder elkaar de maat te nemen over een beperkt aantal dimensies: beperking van de inflatie die natuurlijk moet worden bewaakt door de centrale bankiers; het begrotingstekort dat terecht de hoofdaandacht opeist van ministers van Financiën. Daarmee is nog niet de balans van het

²³ Op dit moment is werkgelegenheid voor de ECB een afgeleide doelstelling als onderdeel van het dienen van de algemene doelstellingen van de EU zoals opgenomen in art. 3 van het EU verdrag.

²⁴ http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Unemployment_statistics

algemeen belang weerspiegeld: het gaat ook om de werkloosheid en het scheppen van ruimte voor anti-cyclisch beleid. Zo gaat dat in de VS en Canada en ook in Japan, China, India en Brazilië. Nergens is het ideaal maar alleen Europa is in de greep van orthodoxe “financialisering” terwijl we in de preambule bij de EU Verdragen lezen dat de Unie in de eerste plaats een gemeenschap van waarden representeert. Daarvoor hebben we getekend en daarvoor staan we. Wat is de Europese gemeenschap waard wanneer zij uitsluit en afstoot in plaats van insluit en aanhaalt?

Om Europa en Nederland meer met de neus op de feiten te drukken stellen wij daarom voor dat de doelstellingen van economische en fiscale politiek van de Europese Unie en daarbinnen, (in Nederland) worden verbreed met “volledige werkgelegenheid” als gelijkwaardige doelstelling aan prijsstabiliteit. Voor het goede begrip: “volledige werkgelegenheid” kan geen baangarantie betekenen voor iedereen op ieder willekeurig moment; integendeel: de baanmobiliteit door een werkend en lerend leven heen zal alleen maar toenemen. Mensen dienen hierop te zijn voorbereid en waneer nodig begeleid door middel van “volledige inschakeling”: werk, opleiding, werk en opleiding, werkervaring, dienstverlening – niemand langdurig aan de kant.

In termen van de opdracht aan de Europese instellingen betekent dit het volgende:

- aanvulling van art. 2 van het Statuut van de Europese Centrale Bank²⁵
- aanvulling van art. 2 van de Nederlandse Bankwet²⁶
- aanvulling van art. 3,1 (a) van het Verdrag inzake Stabiliteit, Coördinatie en Bestuur in de Economische en Monetaire Unie²⁷

Hiermee zou Europa zich voegen bij de meerderheid van de grote financiële centra in de wereld, de Federal Reserve in de VS voorop, waar president Bernanke het te voeren monetaire beleid verruimde (“quantitative easing”) en expliciet bond aan het naar beneden brengen van de werkloosheid naar 6,5% of lager. Deze geïsoleerde positie van Europa kwam eerder dit jaar tot uiting tijdens de IMF voorjaarsvergadering waarin Duitsland (gesteund door Nederland) weigerde bij te dragen aan globaal stimuleringsbeleid.

²⁵ Voorstel: wijzig art. 2 in: *“In accordance with Article 105(1) of this Treaty, the primary objective of the ESCB shall be to maintain long run growth of the monetary and credit aggregates commensurate with the economy's long run potential to increase production, so as to promote effectively the goals of maximum employment, stable prices, and moderate long-term interest rates.”* (conform de doelstelling in de US Federal Reserve Act)

²⁶ Voorstel: in art. 2,1 voeg toe na: *“Ter uitvoering van het Verdrag heeft de Bank als doelstelling het handhaven van prijsstabiliteit”: en de bevordering van maximale werkgelegenheid.*

²⁷ Voorstel: voeg toe na: *“de begrotingssituatie van de algemene overheid van een verdragsluitende partij moet in evenwicht zijn of een overschot vertonen”: , met inachtneming van de doelstelling van het bereiken van volledige werkgelegenheid, geïndiceerd door een werkloosheidsniveau dat 5% of minder van de beroepsbevolking representeert.*

De VS en de EU zijn niet in alle opzichten te vergelijken, maar het is uit het oogpunt van politieke en democratische controle vitaal om een doelstelling te zetten voor een belangrijk probleem. Dat is ook de grote betekenis van de 3% tekortnorm, die bijgevolg een enorme en voortdurende (noodzakelijke) discussie over het te voeren beleid teweegbrengt. Een zelfde mate van discussie is nodig om voortdurend en centraal aandacht te geven aan de prangende werkloosheidsproblemen. Voor wat betreft de rol van de ECB is het natuurlijk zo dat monetair beleid alleen niet tot oplossing van het werkloosheidsprobleem leidt; maar geldt bij hoge inflatie bijvoorbeeld dat een beroep wordt gedaan op sociale partners om lonen te matigen? Coherentie in economisch en sociaal beleid, daar gaat het om.

Een verder punt van noodzakelijke aanpassing ligt in het openbaar maken van de notulen van vergaderingen van het ECB bestuur als onderdeel van het terugwinnen van vertrouwen van miljoenen burgers en bedrijven die het beleidsfalen in de brede financiële sectoren aan den lijve hebben moeten ervaren.

In het verlengde hiervan menen wij dat Nederland in samenwerking met andere Europese landen erop zou moeten aandringen dat volledige werkgelegenheid en fatsoenlijk werk ook een hoofddoelstelling wordt van internationale economische samenwerking en beleid bij bijvoorbeeld de IMF en de World Bank . De artikelen van de IMF laten dit reeds toe, maar we merken er weinig van. Bijvoorbeeld in de praktijk van de zgn. Art. 4 consultatie, waarin lage inflatie en financiële stabiliteit nog steeds de meeste nadruk krijgen.²⁸

Investeren in een krachtiger en duurzamer Europa

Het is de hoogste tijd dat Europa krachten bundelt en ruimte geeft om collectief te groeien en relatief het zuiden en het noorden dichter bij elkaar te brengen op arbeids-, productie- en kapitaalmarkten. Wij zijn van mening dat Nederland niet zonder voorwaarden (gericht op noodzakelijke beleidsaanpassingen in noord en zuid), maar wel doelgericht en zo snel mogelijk moet bijdragen aan invoering van Euro-obligaties ter aanvulling en uiteindelijk ter vervanging van het huidige stelsel van nationale staatsobligaties. Door het uitgeven van deze gezamenlijke obligaties (met een tussen de nu nog bestaande verschillende nationale renteniveaus gemiddelde rentevoet) zal er een einde komen aan het speculeren met schulden van afzonderlijke eurolanden. De noodzaak van gedisciplineerd gezamenlijk financieel-economisch beleid is dan een gegeven.

²⁸Iyanatul Islam, Ishraq Ahmed, Rathin Roy & Raquel Ramos, (2012) *Macro Economic Policy Advice and the Article 4 consultations* ILO Research Paper No.2, ILO, Geneva

Bij het bevorderen van investeringen kan de Europese Investerings Bank een grotere rol spelen dan zij tot nu toe heeft gedaan, allereerst door haar eigen uitvoeringscapaciteit te vergroten. Versnelling van inzet en vervolgens verruiming van EIB leningen zal duidelijk effect hebben op investeringen in Europa en Nederland en daarmee op het creëren van banen en productie. Hierbij moet voorrang worden gegeven aan de aanpak van jeugdwerkloosheid en versterking van duurzaamheid als beoogde uitkomsten. Het voordeel van meer leningen door de EIB en door nationale ontwikkelingsbanken is dat met geringe publieke middelen leningen behoorlijk uitgebreid kunnen worden als gevolg van 'leverage'. Kapitaal is slechts een gering percentage van jaarlijkse leningen.

Verruiming van het EIB kapitaal kan bereikt worden met een relatief kleine bijdrage uit een begroting die nog steeds te veel in het teken staat van landbouwsteun, terwijl het kan leiden tot een grote toename van investeringen. Zo was in 2010 "called up capital" in de EIB 11.6 miljard Euro dat de EIB in staat stelde 63 Miljard Euro uit te lenen. Een verdubbeling van "called up capital" zou slechts 11.6 Miljard van Europese landen vragen met een enorm multiplier effect . Deze actie zou de vorm kunnen krijgen van een Europees Investerings Pact dat vooral investeert in gebieden waar marktfalen normaal bestaat vanwege belangrijke sociale externaliteiten of grote infrastructurele uitdagingen van een groene economie of publiek transport.²⁹ Berekeningen door het Institute of Policy Dialogue (o.l.v. Stiglitz) en de Foundation for European Progressive Studies tonen aan dat een gerichte actie van de EIB 1.2 miljoen banen in Europa kan creëren.³⁰ Deze toename van banen is voor de helft het gevolg van de investeringen in landen zelf en voor de ander helft het gevolg van toenemende intra EU handel.

Werk maken van de Sociale Unie

Dit is het moment om het doel en het gevoel van "ever closer Union" serieus te toetsen op wat zij wil betekenen voor de mensen die nu het sluitstuk zijn van een Economische en Monetaire Unie en een Interne Markt die Europa sterker heeft gemaakt, maar lang niet iedereen heeft meegenomen en vooruitgang heeft gebracht. Nu is ook het moment om te voorkomen dat de positieve kanten van huidige en toekomstige uitbreiding niet in de schaduw komen te staan van sociale dumping praktijken die de waardengemeenschap ernstig kunnen ontwrichten. En nu is vooral het moment om de grenzen te openen voor

²⁹ Vandenbroucke, F., A. Hemerijck en B. Pallier, 2011, *The EU needs a Social Investment Pact*, OSE paper series no 5, May 2011, Observation Sociale Européenne, Brussels

³⁰ Griffith-Jones, S, et al. 2012 *Shifting Europe from Austerity to Growth*, a proposed investment programme for 2012-2105, FEDS-IPD-ECLM policy Brief

jongeren naar het onderwijs, de training, het onderzoek en het werk dat zij zoeken en behoren te kunnen vinden in hun Europa. De crisis moet nu, beter laat dan nooit, de mogelijkheid bieden om de **Sociale Unie** te vestigen die het gebouw van Europa van een veel steviger fundament zal moeten voorzien. De Sociale Unie betekent: prioriteit voor bestrijding van (jeugd) werkloosheid en armoede en voor zekerstelling van essentiële publieke voorzieningen. We zien met name in het Zuiden van Europa schrijnende situaties ontstaan: kankerpatiënten die hun medicijnen niet kunnen betalen, jongeren die eindelijk op de bank van hun ouders zitten en waterbedrijven die gedwongen geprivatiseerd moeten worden om geld in het laatje te brengen. Dit is niet ons Europa.

Dat betekent natuurlijk niet dat de Unie alles overneemt. Het meeste zullen we zelf moeten doen, op onze manier en liever in de gemeenten en de regio's dan in Den Haag of Brussel. Sociaal beleid wordt zo dicht mogelijk bij de mensen vormgegeven en vrijgesteld. Europese regels zijn er om een sociale beschermingsbodem als norm vast te leggen en om sociale rechten te versterken als voorwaarde voor de economische vrijheden in de Verdragen. Dus aan de ene kant wettelijke minimumnormen zoals gelijk loon voor gelijk werk in hetzelfde land; en voor de invoering van en het effectief toezicht op een (relatief) minimumloon. Met gemeenschappelijke richtlijnen voor de nationale Arbeidsinspecties. Aan de andere kant zitten we niet te wachten op EU aanwijzingen over de organisatie van onze sociale woningbouw, uitkeringen of zorg. De Sociale Unie is een politiek akkoord over de voorwaarden voor sociale cohesie en intolerantie van armoede. In de bestuurspraktijk tussen de hoofdsteden propageert zij vergelijking en afstemming van beleid. Ook het wegnemen van belemmeringen om te kunnen leren, studeren, werken en pensioneren is belangrijk, zodat Europeanen zich in vertrouwde omgeving weten ook als ze de nationale grens zijn overgestoken. Om dit alles mogelijk te maken is een versterkte **Europese Sociale Dialoog** met en tussen werkgevers en vakbonden noodzakelijk.

Om de groeiende ongelijkheid tussen en binnen landen in Europa tegen te gaan dient de Sociale Unie het principe van "sterkste schouders dragen de zwaarste lasten" te representeren – binnen een duidelijk aan grenzen gestelde begroting, want de Europese begroting is ook van ons en moet dus ook kritisch worden bezien op de meerwaarde die vandaaruit wordt gecreëerd. Binnen die grenzen staan wij voor het idee dat er minder aan landbouw wordt uitgegeven en dat de 'structuurfondsen' effectiever worden ingezet. Dan kan ook worden verantwoord dat er netto betalende lidstaten en netto ontvangende lidstaten zijn en dat wij uitzonderingsposities bestrijden opdat landen bijdragen naar rato van hun relatieve welvaart. Door herverdeling van bestedingen van Europese fondsen (EU subsidieprogramma's, EIB, projectobligaties, structuurfondsen en Europees Sociaal Fonds)

worden de armste regio's en steden ondersteund en worden de capaciteit om belasting te innen, onderwijs, innovatie en schone energie gestimuleerd daar waar het hoogste economische én sociale rendement valt te halen. Europese fondsen moeten aantoonbaar bijdragen aan de groei van de werkgelegenheid als voorwaarde voor het vrijmaken van gelden.

Maximale arbeidsdeelname garanderen

De crisis heeft pijnlijk aan het licht gebracht dat harde lessen uit het verleden onvoldoende zijn geleerd. In de jaren tachtig van de vorige eeuw ontstond een "verloren generatie" van school- en universiteitsverlaters en van werklozen die er gedurende vele jaren niet of nauwelijks in slaagden hun weg naar de arbeidsmarkt (terug) te vinden. Talloze initiatieven om hieraan het hoofd te bieden zagen het licht om vervolgens weg te kwijnen bij gebrek aan langer durende garanties en daarbij behorende middelen. Een combinatie van gunstige economische conjunctuur en actief structureel werkgelegenheidsbeleid, met name gericht op de inschakeling van lager gekwalificeerde werkzoekenden, luidde de ommekeer in en Nederland behoorde jarenlang tot de koplopers van lage werkloosheid in Europa.

Ondanks een, inmiddels behoorlijk afgenomen, uitstroom van schoolverlaters is de werkloosheid inmiddels opgelopen tot niveaus die opnieuw voor een "verloren generatie" doen vrezen. Dit moet worden gezien in samenhang met razendsnelle veranderingen in de arbeidsmarkt waar relatief eenvoudige technische of administratieve banen onder grote druk staan van automatisering en flexibilisering. Dit is niet alleen een sociaal probleem, het is ook een enorme desinvestering in menselijk kapitaal dat op tal van plaatsen in de arbeidsmarkt hard nodig is.

Het is dringend noodzakelijk dat een einde wordt gemaakt aan het gejojo met werklozen en activerend beleid. Zeker als dit beleid gekenmerkt wordt door de afbraak van regels uit tijden dat extra actie hoognodig was, in tijden dat het goed gaat, waardoor ze dus niet meer bestaan wanneer ze weer nodig zijn. Als er een crisis uitbreekt, zoals we hebben ondervonden. Crisisbeleid is niet alleen brand bestrijden, maar ook na het "brand meester" sein herhaling voorkomen. Het probleem is dat zowel in Nederlands als Europees verband, kwistig wordt gestrooid met beloften van "Jeugd Werk Garantie" als het gaat om de instroom van schoolverlaters. De middelen om dat waar te maken blijven meestal ver achter en de oudere werklozen worden snel vergeten. In vergelijking met andere landen zijn in ons land de fundamentele van mogelijke beleidsreactie steviger, zoals ook in het belangrijke Sociaal Akkoord dit voorjaar is onderstreept, maar dan er moet er nu wel boter bij de vis.

De ervaring van kabinetten van diverse snit leert dat succes in het nastreven van volledige werkgelegenheid en inschakeling alleen maar is te bereiken door de gelijktijdige inzet van een veelheid aan instrumenten en middelen die voor maximaal effect in een meertrapsraket moeten worden gelanceerd.

De eerste trap is die van het investeringsklimaat en ondernemerschap. Het is heel simpel: dat het overgrote deel van de banen moet in de markt worden gecreëerd en dit moet zo veel mogelijk aan marktpartijen worden overgelaten. Een waarheid als een koe. Maar het moet worden gezegd om misverstanden te voorkomen, over de aanvullende plaats die we toekennen aan activerend arbeidsmarktbeleid en zijn potentiële effecten.

De tweede trap is die van de aansluiting van onderwijs en opleiding op de behoeften van bedrijfsleven en overheid. Wanneer de arbeidsmarkt krap is, loopt dat meestal goed. Een meer actieve, bij voorkeur tripartite, inspanning is nodig wanneer de werkloosheid stijgt en/of zich schoksgewijze veranderingen voordoen in de structuur van de arbeidsmarkt. Onder Hoofdzaak III zullen we hierop terugkomen als meer algemene voorwaarde voor innovatie en economische prestatie.

Verlaging van de kosten van arbeid vormt de derde trap, met name wanneer lage productiviteit en/of kwalificaties de prijs voor werkgevers van het in dienst nemen of houden van personeel in de weg staan. Dat kan door generieke lastenverlaging, maar daar zijn veel middelen mee gemoeid, of door een meer specifieke afdrachtkorting die steil oploopt naar de onderkant van het loongebouw tot en met de laagste CAO schalen aan de netto loonzijde. In de volgende paragraaf geven we aan hoe hiervoor op de kortere en de langere termijn ruimte zou kunnen worden geschapen.

Met de vierde trap wordt door middel van een individueel servicecontract voorzien in de behoefte aan extra dienstverlening, ook door middel van opleidings- en proefplaatsingen, in de publieke of private sector. Het is hoog tijd voor een impuls om plannen voor het structureel ontwikkelen van een "markt voor persoonlijke dienstverlening"³¹ af te stoffen en niet af te wijzen omdat ze niet in het 'systeem' passen: waarom niet geprobeerd het systeem aan de belangen en behoeften van mensen aan te passen. Juist de markt voor persoonlijke dienstverlening is een groeimarkt en tevens nodig om arbeidsparticipatie van vrouwen te bevorderen en betere zorg te kunnen leveren aan ouderen. Voor wat betreft de financiering is de kern hiervan dat uitkeringsgelden flexibel kunnen worden ingezet om mensen aan het werk te helpen of te houden. Meerkosten blijven daardoor beperkt en kunnen verder worden verminderd door bijdragen van

³¹ Zie o.m. het advies van de Raad voor Werk en Inkomen uit 2006 en de al jaren bestaande praktijk met "dienstencheques" in België

individuele werkgevers (overheid of bedrijfsleven) te verrekenen. Tewerkstelling wordt geregeld op basis van normale arbeidscontracten, hetzij van onbepaalde duur hetzij van tijdelijke duur, mits de individuele werknemer niet tussen wal en schip komt te verkeren. Want daar ligt het risico van korte, langere en uiteindelijk langdurige werkloosheid die capaciteiten, motivatie en productiviteit vernietigt zoals in de periode tussen 1980 en 1995 op grote schaal is gebeurd.

Deze regeling grenst aan de vijfde trap voor mensen met beperkingen in hun individuele capaciteiten. Een deel van de bevolking is niet of moeilijk in staat een reguliere baan te vinden, maar wil zeer graag meedraaien in de samenleving. Werk geeft, meer nog dan een inkomen, zelfrespect en verheffing. Dat bedrijven en organisaties mensen met een beperking werk bieden en begeleiden hoort volgens de commissie bij hun maatschappelijke opdracht. De overheid moet voor een deel het tekort aan verdienvermogen compenseren en waar nodig aanvullende begeleiding mogelijk maken. Volledige werkgelegenheid betekent volgens de commissie dus ook dat niemand wegens zijn tekort aan bepaalde capaciteiten aan de kant staat. De Participatiewet biedt een belangrijke basisvoorziening teneinde volledige inschakeling waar te maken, mits de hiervoor benodigde middelen toereikend zijn voor de gemeenten aan wie een grote verantwoordelijkheid toekomt; en mits de doelgroep voldoende ingeperkt blijft, ook in tijden van laagconjunctuur. Dat maakt ook de meer flexibele vierde trap van deze aanpak zo belangrijk, want in economische zin anticyclisch (meer contracten bij minder arbeidsvraag in de markt, zodat oplopende uitkeringsgelden niet achter de geraniums behoeven te worden ontvangen maar meteen worden ingezet om productiviteit op peil te houden en nuttige vormen van dienstverlening of training te ondersteunen; en omgekeerd).

Langs deze weg komen macro-economisch beleid met werkgelegenheid als toetsbaar criterium van succes, het bevorderen van een dynamisch ondernemingsklimaat en het nemen van aanvullende maatregelen om iedereen bij de arbeidsmarkt betrokken te houden tesamen.

Belastingen in dienst van werk

In het fiscale beleid kunnen de fundamentele voor de arbeidsmarkt verder worden versterkt, in het belang van structurele versterking van de economie. Een groot deel van de belastingopbrengsten drukt op de factor arbeid. De onaanvaardbaar hoge werkloosheid van nu en de reële dreiging van structurele uitstoot van arbeid in de toekomst maken het noodzakelijk te bezien hoe een radicale verlaging van belasting op arbeid zou kunnen worden bereikt. Hoezeer ook in dit verband netto lastenverlichting zou helpen, een

structurele verandering van betekenis vereist allereerst te bezien hoe lastenverlichting op arbeid zou kunnen worden gefinancierd door middel van lastenverschuiving naar categorieën die, om redenen van maatschappelijk belang, zwaarder zouden moeten worden aangeslagen.

We presenteren hier geen nieuwe belastingblauwdruk met een gedetailleerde doorrekening. Het doordenken van een middellange termijn strategie vereist allereerst de grotere penseelstreken op het doek van verbeelding en creativiteit. Daarna zal er natuurlijk wel geplust en gemind moeten worden, want voor niets gaat de zon op.

Wat is het probleem?

In de eerste plaats zijn de afgelopen tien jaar de sociale lasten voor werkgevers en werknemers met ongeveer 5% punt gestegen tot bij elkaar 50% van het brutoloon. Dit tast de koopkracht van werknemers aan, maakt arbeid duurder en drukt de werkgelegenheid. Als gevolg van de vergrijzing dreigt de belasting- en premiedruk op werkenden verder toe te nemen. De zorgkosten zullen immers blijven toenemen en het aantal werkenden ten opzichte van het aantal gepensioneerden zal dalen.

In de tweede plaats zal in vele sectoren, een verdere toename van automatisering en robotisering de toekomst bepalen. Dit kan positief en/of noodzakelijk zijn voor productiviteit en productie, maar heeft uiteraard gevolgen voor de kwalificaties van arbeid en meestal het aantal arbeidsplaatsen. In deze steeds veranderende omgeving zijn ondernemingen en organisaties gebaat bij een lager bruto component van de werkgeverslasten op de loonkosten. De productiviteitswaarde van de individuele werknemer moet hiervoor zo direct mogelijke vertegenwoordigt worden binnen de prijs van menselijk kapitaal.

Dit is, ten derde, van groot belang voor het bij elkaar brengen van vraag en aanbod. Vooral op het niveau van lager gekwalificeerde taken en lager opgeleide werkzoekenden. Verlaging van de belasting op arbeid zou dan ook daar moeten beginnen en planmatig moeten worden doorgevoerd tot aan de grenzen van loonbelasting en sociale premieheffing.

Hoe zou dit kunnen of moeten worden gefinancierd?

Het beste zou natuurlijk zijn in de vorm van lastenverlichting uit economische groei. De groei is nu echter juist het probleem,. Er zijn belangrijke financieringsbronnen die vanuit diverse oogpunten (economisch, ecologisch, rechtvaardigheid en efficiëntie) het bredere maatschappelijke belang zouden kunnen dienen en samen de grondslag voor een zeer forse "arbeids" impuls zouden kunnen leveren. Samen met andere initiatieven zou deze impuls een zodanige groei van inkomsten kunnen genereren, dat de neerwaartse spiraal van

afnemende groei en toenemende schuld kan worden omgezet in duurzame groei en inkomsten. Zo ontstaat er ook ruimte voor schuldvermindering en lastenverlichting.

Op de kortere termijn is er laag hangend fruit te plukken dat zou moeten leiden tot een vermindering van werkgeverslasten door middel van een meer steil oplopende lastenstructuur die het tarief voor het in dienst nemen van laag gekwalificeerde werknemers bij voorkeur op of net boven nul zou stellen. Dit kan in eerste instantie gebeuren door de grondslag voor de Vennootschapsbelasting (Vpb) te verbreden (minder aftrekposten) en daarmee samenhangend de franchise (vaste korting per werknemer) in de grondslag voor werkgeverslasten te verhogen zodat bedrijven met meer werknemers een relatief voordeel genieten ten opzichte van kapitaalintensieve bedrijven.

Met het oog op de middellange termijn bepleiten wij een verkenning van meerdere mogelijkheden die ieder afzonderlijk, maar zeker bij elkaar opgeteld een aanzienlijke ruimte zouden kunnen scheppen voor een breed gespreide lastenverlichting op arbeid.

Ten eerste **maximalisering van de opbrengsten uit heffingen op milieuwaardengebruik**. Onder "Hoofdzaak II" zal hierop verder worden ingegaan.

Ten tweede **geleidelijke verschuiving naar en versimpeling van belasting op consumptie**. Dit is vanuit "klassiek" sociaal-democratisch denken een lastige optie. We hebben een lagere BTW op basisvoorzieningen om belastingdruk op lagere inkomens te verlichten, maar nieuwe bevindingen hebben ons aan het denken gezet. Zo werkt volgens het CPB en de OESO belasting op consumptie minder verstorend voor groei en werkgelegenheid, dan belasting op arbeid. Bij het dalend aandeel van loonarbeid in de economie en bij internationale druk op de tarieven voor de vennootschapsbelasting is er bovendien veel voor te zeggen het aandeel van de consumptiebelasting te verhogen. Zo zullen ook ondernemers, gepensioneerden en renteniers naar verhouding meer bijdragen. Ook is het interessant om naar het noorden te kijken, waar Noorwegen en Zweden een hoog tarief van 25% en Denemarken één vlak tarief van 25% toepassen. We willen dat niet zomaar overnemen, want voor de spreiding van negatieve koopkrachteffecten moet er natuurlijk breder worden gekeken. De gestegen inflatie in 2013 is voor een deel ook terug te voeren op de recente tariefsverhoging. Kleine stapjes gespreid over meerdere jaren zijn dan ook het beste als deze kant zou worden opgegaan.

In dit verband is het ook de moeite waard nader te bestuderen of het lage tarief nog wel aan zijn doel voldoet. Er zijn analyses³² die aantonen dat hogere inkomens relatief meer van het lage btw tarief profiteren dan lage inkomens. Dit komt doordat zij duurdere producten

³² Leon Bettendorf, Sijbren Cnossen, Casper van Ewijk in: *Me Judice*, april 2012; Bas Jacobs en Ed Groot in *ESB*, mei 2011

kopen, meer voedsel weggooien, vaker naar theater en concerten gaan en aanzienlijk vaker naar restaurants. We zouden moeten proberen de toepassing van het lage tarief te beperken tot echt essentiële huishoudelijke boodschappen en tot arbeidsintensieve diensten ter stimulering van werkgelegenheid en goed milieubeheer (reparaties worden goedkoper dan vervanging). De totaalopbrengsten uit de BTW kunnen verder worden verhoogd door de afschaffing van de vele vrijstellingen (voor onder meer medische zorg en overheidsdiensten). Dat zou dan meteen een einde maken aan gekunstelde ontwijkingsconstructies en eindeloze afbakeningsproblemen van wat wel en wat niet btw-plichtig is.

Mocht deze weg worden opgegaan dan zou Nederland, ter mitigering van grenseffecten, er goed aan doen breder draagvlak te zoeken bij de buurlanden en in EU verband in termen van beleidsrichting en bandbreedtes. Het zou ons verbazen indien het aantonen van een positief effect op werkgelegenheid als gevolg van dit type lastenverschuiving niet ook buiten de grenzen zou kunnen overtuigen en inspireren.

Ten derde **herziening en verbreding van vermogensbelasting**. Het totale vermogen van Nederlandse particulieren bedraagt na aftrek van (hypotheek)schulden ongeveer 2500 miljard, oftewel 4 x het bbp. Toch levert de vermogenswinstbelasting in box 3 minder dan 4 miljard op, dat is 0,16%. Internationaal gezien scoort Nederland hier extreem laag.³³ Alleen de "vrije" besparingen worden aangeslagen; het eigen huis en het pensioen- en levensverzekeringskapitaal blijven buiten schot. Daarnaast wordt de 1,2% heffing in box 3 steeds meer als onrechtvaardig ervaren, omdat 'kleine' spaarders de veronderstelde 4% rendement in de praktijk bij lange na niet halen. Met andere woorden: het effectieve tarief is te hoog, de grondslag te smal. Een ander punt betreft de belastingtarieven op erfenissen. De steeds schevere vermogensverhoudingen rechtvaardigen deze te verzwaren, onder gelijktijdige verhoging van de vrijstellingen aan de voet.

Er is in meer algemene zin alle reden om een project "Herziening vermogens- en vermogenswinstbelasting" te starten. Dit zou ook een (enigszins) bevredigend antwoord kunnen zijn op de schrijnende ongelijkheid die zich voor, tijdens en na de crisis heeft gemanifesteerd. Juist omdat er vanuit het belang van werkgelegenheid grenzen zijn in de mate waarin onderscheid kan worden gemaakt tussen hogere en lagere inkomens zal een "fairer deal" moeten worden toegespitst op vermogens die in Nederland meer dan elders

³³ Bas van Bavel in: socialevraagstukken.nl, september 2011

worden ontzien. We hebben ons hierbij onder meer laten inspireren door het Deense voorbeeld waar een vermogensbelasting geldt over een zo breed mogelijke grondslag.

Ten vierde **financiële transacties belasten**. Ook al kan de gedachte van een belasting op 'flitskapitaal' worden omarmd, de uitwerking is nog niet zo simpel. Zeker als men tegelijk opbrengsten veilig wil stellen. Een belasting die alleen de gemoederen sust (over de anomalie dat goederenhandel gecontroleerd en belast en geldtransacties ongebreideld en onbelast zijn) helpt ons niet verder.

Voor zover de commissie kan overzien zitten er vele haken en ogen aan de voorstellen die door de Europese Commissie zijn uitgewerkt. Met name als het gaat om de gevolgen voor de pensioenfondsen. Er zijn ook reële zorgen over de gevoeligheid voor ontwijking; geografische (naar Londen) dan wel via nieuwe financiële constructies. Verhoging van de bankenbelasting en/of invoering van een financiële activiteitenbelasting (een soort btw op financiële diensten) zijn mogelijke alternatieven.

Voor de commissie is de ondergrens in deze discussie echter, dat de EU er goed aan doet financiële transacties onder een belastingregime te brengen en dat Nederland zich hieraan niet kan en mag onttrekken. Zeker nu Duitsland en Frankrijk zich gebonden hebben aan het beginsel.

Voor de toekomst van de regulering van kapitaalmarkten (en arbeidsmarkten) moet niet Londen maatgevend zijn, maar Brussel. De commissie bepleit dan ook dat Nederland zich aansluit bij de meerderheid van lidstaten die een nieuw instrument willen ontwikkelen, met de inzet om contraproductieve effecten te voorkomen.

Ten vijfde **herziening van aftrekposten**. Met het oog op de gewenste verschuiving van lastendruk op arbeid naar andere categorieën, is het zinvol belangrijke aftrekposten regelmatig tegen het licht te houden.

Met betrekking tot de hypotheekrenteaf trek is een belangrijke doorbraak met aanzienlijk politiek draagvlak bereikt. Nieuwe hypotheekleningen moeten in 30 jaar volledig worden afgelost en het maximale aftrektarief daalt jaarlijks met een half procent tot 38%, waarmee nagenoeg aansluiting wordt bereikt bij het tarief in de eerste schijf. Hoewel verdere versoering denkbaar is acht de commissie het ook van belang dat de doorgevoerde veranderingen nu als basis kunnen doen voor meerjarige voorspelbaarheid van het fiscale regime voor de woningmarkt. Dit kan aspirant woningbezitters en middeninkomensgroepen in het algemeen aanmoedigen te kopen en te investeren als bijdrage aan herstel van de bouw. Het ook in de nieuwe opzet blijvend onevenredige voordeel voor bezitters van dure woningen van boven een miljoen euro verdient aandacht en actie in het kader van het

hierboven toegelichte project inzake de grondslag voor een toekomstige vermogensbelasting.

Met het oog op de gewenste verschuiving van lastendruk op arbeid naar andere categorieën is het zinvol belangrijke aftrekposten stelselmatig tegen het licht te houden. Met betrekking tot de hypotheekrenteaf trek is een belangrijke doorbraak met aanzienlijk politiek draagvlak bereikt. Nieuwe hypotheekrentes moeten in 30 jaar volledig worden afgelost en het maximale aftrektarief daalt jaarlijks met een half procent tot 38%, waarmee nagenoeg aansluiting wordt bereikt bij het tarief in de eerste schijf. Hoewel verdere versobering denkbaar is acht de commissie het ook van belang dat de doorgevoerde veranderingen nu als basis kunnen doen voor meerjarige voorspelbaarheid van het fiscale regime voor de woningmarkt. Dit kan aspirant woningbezitters en middeninkomensgroepen in het algemeen aanmoedigen te kopen en te investeren als bijdrage aan herstel van de bouw. Het ook in de nieuwe opzet blijvend onevenredige voordeel voor bezitters van dure woningen van boven een miljoen euro verdient aandacht en actie in het kader van het hierboven toegelichte project inzake de grondslag voor een toekomstige vermogensbelasting.

In navolging van de commissie Dijkhuizen valt niet in te zien wat de rechtvaardigheid of doelmatigheid is van een onbeperkte pensioenpremieaf trek voor hoge inkomens (de grootste en snelst stijgende aftrekpost in het systeem). Een logische grens voor aftopping is aansluiting te zoeken bij de premiegrens sociale verzekeringen (50.853 euro) en de aftrekbaarheid te beperken tot 42%, zodat één maximum inkomensgrens gaat gelden voor alle vormen van sociale verzekeringen en oudedagsvoorzieningen. Dit levert lagere loonkosten op, hogere nettolonen en minder fiscale aftrek, die kan worden teruggegeven in lagere belastingtarieven en/of verhoging van de arbeidskorting voor lagere en middeninkomens. Ook is er aanleiding een weeffout in het belangenstelsel te repareren die renteniers, dus mensen met alleen inkomen in box 3, vrijstelt van het betalen van onder meer AOW- en AWBZ-premies en van een inkomensafhankelijke zvw-premie, terwijl er wel recht bestaat op deze zeer kostbare voorzieningen.

Meer in het algemeen bepleit de commissie dat alle resterende aftrekposten (met een afzonderlijke behandeling van hypotheekrente en pensioenpremies zoals beschreven) worden omgezet in voor iedereen gelijke heffingskortingen.³⁴ Daarmee zullen mensen met hogere inkomens niet langer meer profiteren van aftrekposten dan mensen met lagere inkomens.

³⁴ Caminada en De Kam in *Socialisme & Democratie*, 2010

De ongelijke behandeling van eigen en vreemd vermogen (rente aftrekbaar, winsten belast) leidt tot allerlei fiscale constructies en tot overmatige schuldfinanciering. Een gelijke aftrek voor zowel eigen als vreemd vermogen haalt die perverse prikkel weg. Dit zal een domper zijn voor in Nederland gevestigde financieringsvennootschappen ('brievenbussen'), maar juist weer gunstig voor concernfinanciering vanuit Nederland van reële investeringen. Een gelijke vermogensaftrek is bovendien relatief gunstig voor het midden- en kleinbedrijf omdat het mkb verhoudingsgewijs met veel eigen vermogen is gefinancierd.

Ten zesde **arbeidsmarktversturende regels herzien.**

Om grotere arbeidsparticipatie van vrouwen financieel aantrekkelijker te maken moet het belastingregime zo ingericht worden dat de marginale druk op het inkomen van vrouwen wordt verlaagd. In een huishouden dat - op basis van het inkomen van de meest verdienende - recht heeft op inkomensafhankelijke regelingen is de belastingdruk op het inkomen van de minst verdienende (te) hoog. De marginale druk kan ook verlaagd worden door het verhogen van de huidige aanvullende combinatiekorting. Wanneer daarvoor ruimte bestaat kan de algemene arbeidskorting verder omhoog, met instandhouding van de afbouw bij hogere inkomens.

Veranderingen binnen de arbeidsmarkt hebben in de afgelopen tien jaar tot een aanzienlijke toename geleid van flexkrachten en zelfstandigen met belangrijke gevolgen voor de belastinggrondslag, die tegelijk ook weer de oorzaak kunnen zijn van een versnelling van deze trend. De laatste jaren is scheefgroei ontstaan in de belastingdruk op werknemers ten opzichte van ondernemers als gevolg van de stapeling van mkb-winstvrijstelling, de zelfstandigenaftrek en diverse heffingskortingen. Honderdduizenden zelfstandigen zijn inmiddels zelfs netto ontvangers van de schatkist via de toeslagen. Het grote verschil in belasting- en premiedruk leidt er toe dat werknemers in loondienst worden vervangen door de inhuur van zelfstandigen tegen bodemtarieven. Dit heeft een belangrijk raakvlak met de noodzaak tot innovatie en het bereiken van een beter evenwicht in de structuur van de arbeidsmarkt, zoals verder zal worden besproken onder Hoofdzaak III.

Tot slot **internationale coördinatie voor rechtvaardige belastingheffing en voorkoming van belastingontwijking versterken.** Dit hoeft niet per se tot verhoging van staatsinkomsten te leiden, want gedragsreacties zullen uiteindelijk bepalen waar de verlies- en winstrekening komt te liggen. In het licht van de sterk gegroeide inkomensongelijkheid heeft de concentratie van kapitaal bij internationaal opererende ondernemingen en zeer vermogende particulieren een alarmerende omvang bereikt. Er is een steenrijke elite ontstaan die nergens belasting betaalt. Het goede nieuws is dat nu zelfs organisaties als IMF, OESO en G20 oog krijgen voor de mondiaal destabiliserende effecten daarvan.

Nederland dient het initiatief van de OESO/G20 krachtig te steunen om 'mismatches' tussen nationale belastingstelsels systematisch weg te nemen. Van groot belang is daarnaast dat het Amerikaanse systeem van automatische uitwisseling van gegevens over banktegoeden (FATCA) verder wordt uitgerold en uitgroeit tot een wereldwijde standaard. Het einde van het Zwitserse bankgeheim zal dan niet langer het privilege van alleen de Amerikaanse fiscus zijn.

Een waarlijk internationale aanpak is de enige manier om belastingontwijking bij de wortel aan te pakken. Dat ontslaat evenwel Nederland niet van de verplichting ook eenzijdig maatregelen te nemen. Met het recente plan van aanpak van het kabinet wordt deze noodzaak onderkend door middel van een aantal maatregelen als eerste stappen in de goede richting. Van degenen die toch al geen belasting betaalden heeft Nederland niets te verliezen. Er is des te meer te winnen bij een goede reputatie en een goed klimaat voor reële investeringen uit het buitenland en met een constructieve bijdrage aan "anders globaliseren" binnen een open economische orde die ons gemeenschappelijk belang dient.

HOOFDZAAK II: OMSLAG NAAR DUURZAAM IN HOGERE VERSNELLING

In tijden van crisis is het niet eenvoudig het besef vast te houden dat milieu en natuur geen franje zijn maar onmisbare bronnen van voortbestaan. Ook dit keer werd "duurzaamheid" op een lager pitje gezet nadat in 2007 in Bali nog een "post-Kyoto"³⁵ aan de top van de politieke agenda werd gehouden. Veel van het optimisme in Bali in 2007 over de mogelijkheid afspraken te maken voor verdere CO2 emissiereductie na 2012, bleek geen stand te houden in Kopenhagen 2009. Met moeite werd de doelstelling om de opwarming van de aarde te beperken tot maximaal 2°C nog onderschreven. *Too little too late* is van vele kanten geopperd nu inmiddels op brede schaal de opvatting heerst dat we het gevaar lopen rond 2050 bij een opwarming van rond de 4° uit te komen³⁶. In dat geval ontstaan wereldwijd ernstige problemen in stedelijke gebieden gebouwd in de delta's van de grote rivieren, zoals in Manhattan bij de overval door Hurricane Sandy.

In mondiaal verband loopt Europa voorop bij het bepleiten van vergaande maatregelen om klimaatverandering tegen te gaan. De aankondiging van de "Energiewende" in Duitsland is een enorme impuls voor bedrijfsinvesteringen in duurzame energie, zowel voor eigen gebruik als met het oog op de exportmarkten. De energie-intensieve industrie heeft zich echter niet neergelegd bij de voorlopig steil oplopende kostencurve die tot verplaatsing van activiteiten kan leiden met alle politieke gevoeligheden van dien. Tegelijkertijd is het gebruik van steenkool in Europa gegroeid in plaats van teruggedrongen. Dus wat blijft er over van de goede bedoelingen? En wat kan binnen welke termijn ook echt worden waargemaakt?

Ondanks een soms positiever zelfbeeld is Nederland een bescheiden middenmoter in het "groene" EU klassement. Voor een dicht bevolkt land met een hoge energie-intensiteit in belangrijke sectoren van onze economie is het beslist niet makkelijk om op korte termijn een drastische omslag te maken. Een eerste vereiste hiervoor is een breed draagvlak bij economische actoren. Voor een deel is dat nu gerealiseerd met het recente SER Energie Akkoord. We zijn echter bezorgd dat de gemaakte afspraken wel eens een rem zouden kunnen zetten op verdere ambities die niet alleen nodig maar ook economisch verstandig zouden zijn. Het is fascinerend hoe duurzame innovatie onze economische concurrentiepositie en de werkgelegenheid aanzienlijk kan versterken. Er zijn al heel wat voorbeelden van, maar is dit besef wel voldoende doorgedrongen in de wisselwerking

³⁵ De in 1992 afgesproken verplichtingen tot het reduceren van uitstoot van CO2 die tot en met het jaar 2012 liepen en derhalve vervolgspraken noodzakelijk maakten

³⁶ Zie onder meer het in 2012 onder auspiciën van de Wereldbank gepresenteerde rapport: "Turn down the heat: why a 4° warmer world must be avoided"

tussen wetenschap, bedrijfsleven en overheid? Er is technologisch ongelooflijk veel te winnen, vooral wanneer de politiek en de economie innovatieve ontwikkelingen stimuleren. In Hoofdzaak III gaan we hier verder op in. De oplossingen zijn overigens niet los te zien van onze eigen consumptie- en mobiliteitskeuzes. Politieke partijen hebben een zware verantwoordelijkheid om een breed draagvlak te creëren voor gedragsverandering. Wanneer we erin slagen ons economisch belang van nu en de ecologische baten voor onze kinderen met elkaar te verbinden, zijn we ook beter in staat de fixatie op ongekwalificeerde groeicijfers te verminderen. Daarvoor is essentieel te erkennen dat duurzaamheid zowel gaat over productie als over verdeling, ecologische grenzen en sociale condities waaronder een solidaire samenleving zich kan ontwikkelen.

Bij het denken over de noodzaak tot verandering en het zoeken naar handelingsperspectieven zijn we uitgaan van het doel te komen tot een duurzame energievoorziening: energiewinning die de mogelijkheden voor toekomstige generaties niet inperkt en gericht is op gebruik van hernieuwbare energie. Als stip aan de horizon zien we de mogelijkheid onze lineaire economie -van onttrekking van grondstoffen naar reststoffen in afval- in de richting van een circulaire economie -gesloten kringloop- te transformeren. In het kortere termijnbeleid is het van belang dit revolutionaire beeld voor ogen te houden en onszelf uit te dagen het snel tot werkelijkheid te maken.

Het bereiken van deze doelstellingen vereist ook een meer "duurzame" wijze van werken: zowel top-down (overheidsbeleid) als bottom-up, aansluitend bij talloze burgerinitiatieven in de vorm van coöperatieve aanpakken, regionale initiatieven en acties op wijkniveau. Ook bedrijven (klein en groot) werken aan het realiseren van duurzame energie of van circulaire processen, als deel van een economisch en ecologisch gedreven cultuur van innovatie (zie Hoofdzaak III). In steeds meer bedrijven blijkt toenemende belangstelling voor een benadering als "true pricing". Daarbij worden behalve de verrekende productiekosten ook de niet verrekende ecologische en sociale kosten van goederen en diensten zichtbaar gemaakt.

Kleine en middelgrote decentrale initiatieven kunnen een beweging vormen van onderaf en zo op termijn leiden tot grote veranderingen in de samenleving. Als politieke partij realiseren we ons de waarde van eigen initiatief en de verbindende waarde van gemeenschappen die het samen beter willen doen. Om burgers te stimuleren zou het mooi zijn als gemeenten een "duurzaamheidsmanifest" opstellen en lokale instellingen, bedrijven en personen uitnodigen die manifesten mee te ondertekenen. Op de gemeentelijke website kunnen vervolgens concrete initiatieven en maatregelen worden gepubliceerd. De Vereniging van Nederlandse Gemeenten kan daarbij mogelijk ondersteunen.

Als het gaat om de transitie naar groene groei zijn we realistisch. Nederland beschikt momenteel over een gespecialiseerd energiesysteem waarin aardgas en aardolie een dominante rol spelen. Onze structuren en systemen draaien op fossiele brandstoffen. Een groot deel van onze werkgelegenheid, nationaal inkomen en belastinguitgaven is nu nog gekoppeld aan het gebruik van fossiele brandstoffen. Een omslag naar een economie op grotendeels niet-fossiele grondslag zal een fundamentele omwenteling inhouden, die vraag om fasering en gelijktijdige versterking van draagvlak. Dat we daarbij moeilijke keuzes moeten maken, mag niet als alibi fungeren.

Qua prijsvorming in de markt zit het tij niet mee. Door de sterk verhoogde productie van schaliegas voor eigen gebruik brengen de VS hun overtollig geworden kolen voor afbraakprijzen naar Europa. Duitsland heeft in enkele jaren een grote capaciteit opgebouwd voor het opwekken van windenergie en biedt de overschotten voor een lage prijs aan, ook op de Nederlandse markt. Tegelijkertijd heeft de economische crisis de vraag naar energie sterk afgeremd. De gevolgen zijn ingrijpend: energie is zó goedkoop, dat de prijsprikkel voor hernieuwbare energie uiterst gering is. Voorlopig is geen enkele nieuwe vorm van energievoorziening rendabel. Het veilen van CO₂-rechten (waardoor producenten worden gestimuleerd hun CO₂-uitstoot te reduceren), lijdt onder een ingezakte prijs per ton CO₂. De manier waarop we met onze aardgasbaten omgaan, biedt evenmin soelaas. Door uitputting van de voorraad zal Nederland van een netto-exporteur in 2030 netto-importeur worden, met alle gevolgen van dien voor de staatskas.

We mogen onze ogen niet sluiten voor een algemener Europees probleem dat de energiekosten voor de "maakindustrie", die we vanwege de werkgelegenheid graag behouden, de concurrentie met de industriële productie in de VS of in Aziatische landen nog verder bemoeilijken. "De exodus is gestart in de chemische, automobiel en staal industrieën. Als Europa niet van koers verandert, zal dat proces versnellen en op een bepaald punt niet meer omkeerbaar zijn."³⁷ Ook al weten we dat de energiekosten slechts één van de redenen is voor vestigingsbeslissingen van bedrijven, dan nog zijn die kosten ook van belang voor het algemene concurrentievermogen van Europa en dus ook van Nederland. In antwoord daarop kunnen we niet èn (bijvoorbeeld) schaliegas afwijzen èn onvoldoende inzetten op hernieuwbare energie – waarbij we ook nog weten dat het nog enkele decennia zal duren voordat volledig hernieuwbare energie kan worden ingezet. Gevoel voor urgentie en voor maat moeten hier dus samengaan.

Er zijn ook volop kansen: ons land heeft voldoende capabele kennisinstututen om nieuwe technieken te ontwikkelen. Steeds meer bedrijven weten dat alleen productiemethoden die

³⁷ Wolfgang Eder, CEO van het Oostenrijkse staalbedrijf Voestalpine in de Financial Times, 28 mei 2013

rekening houden met het milieu en de sociale omstandigheden, ook in de toekomst bestaansrecht hebben. Talloze MKB-bedrijven nemen inmiddels het voortouw bij innovaties. Met de organisatie Milieucentraal beschikt ons land over een ervaren en gespecialiseerd instituut voor de directe en indirecte overdracht van milieukennis naar de bevolking. Meer en meer individuele burgers zetten uit eigen initiatief zonnepanelen op hun dak of nemen andere schone initiatieven. We hebben voldoende zonlicht voor honderdduizenden zonnepanelen, wind voor duizenden windmolens, in het hele land bedrijvigheid voor warmtekrachtkoppeling, een stabiele bodem voor gebruik van aardwarmte, biologisch materiaal voor biomassa. En er zijn bijna eindeloze mogelijkheden voor energiebesparing en verminderd gebruik van grondstoffen. In de land- en tuinbouwsector met zijn enorme vertakkingen in de wereld ligt een bijzondere opdracht om milieu, klimaat en voedselveiligheid met elkaar te verbinden.

De Europese Unie kent al jaren de regel dat van elk voorstel en handelsakkoord de economische, de sociale effecten en de milieueffecten zorgvuldig en transparant behoren te worden afgewogen. De lidstaten is gevraagd datzelfde te doen. Waar echter 10-15 jaar geleden de Rijksoverheid vanuit het Ministerie van VROM de leiding nam in het publieke debat over duurzaamheid, lijkt diezelfde overheid nu een rol tussen de coulissen te hebben gekozen. Het SER Nationaal Energieakkoord voor Duurzame Groei is belangrijk voor draagvlakversterking, maar gericht op een deel van wat nodig is voor duurzaamheid en zeker niet voldoende om Nederland in het voorste echelon binnen de EU te positioneren. Daarvoor is een deskundige, actief optredende en voorspelbare overheid nodig. De politieke wisselingen in de afgelopen tien jaar hebben tot instabiel rijksbeleid geleid en daardoor een negatief effect gehad op het investeringsklimaat voor ondernemers. Bedrijven zijn immers terughoudend met onderzoek en investeringen wanneer het rijksbeleid zwabbert. Misschien is dit ook in de hand gewerkt door de detaillering van het duurzaamheidsbeleid, terwijl de overheid vooral de doelstellingen op hoofdlijnen moet bepalen, ; de financiële prikkels moet gevenhet creëren voor duurzame maatregelen door particulieren en bedrijven en tot besluit een op groene en innovatie gerichte industrie- en mobiliteitspolitiek moet voeren. Een ook internationaal pro-actieve rol is daarbij van het grootste belang om zorgen over concurrentienadelen voor te zijn. De recente heraansluiting bij de Europese "likeminded" Green Growth Group³⁸ is wat dat betreft een goed teken.

Uit de crisis komen en over onze schaduw heen springen vereist een Nationale Transitie Strategie die de stappen uitwerkt naar de Nederlandse bijdrage aan mondiale

³⁸ VK, Duitsland, Frankrijk, Italië, Spanje, Nederland, België, Portugal, Zweden, Denemarken, Finland, Slovenië en Estland

duurzaamheid aan de horizon rond 2050. Het rapport “Wissels omzetten”³⁹ van het Planbureau voor de Leefomgeving inspireert hiertoe met zijn constatering: “In een groeiende wereldeconomie zullen grondstoffen schaarser worden. De EU heeft alle lidstaten opgeroepen om een resource strategy te ontwikkelen, gericht op het beperken van het beslag op natuurlijke hulpbronnen (zoals grondstoffen, fossiele energie, vis, water). Nederland heeft hier tot nu toe nauwelijks invulling aan gegeven. Toch is het verstandig om dit wel te gaan doen. Het is een kwestie van welbegrepen eigenbelang.” Alle betrokken ministeries zouden we dan ook willen vragen op de aanbevelingen van het rapport te reageren op basis van het principe van de omgekeerde bewijslast: waarom zou niet kunnen wat wordt voorgesteld? Naar ons idee zou de minister-president deze Visie/Aanpak moeten coördineren, want Duurzaamheid is Chefzaak.

Natuurlijk is over een termijn van drie à vier decennia veel met een grote marge van onzekerheid omgeven. Dat we ons collectieve ambitieniveau aanzienlijk moeten verhogen, is naar ons idee echter buiten iedere twijfel verheven. Die zekerheid heeft belangrijke consequenties.

Allereerst is **Reductie van CO₂-uitstoot** nodig conform de Europese inzet met 80 tot 95% in 2050, zoals ook in het SER-akkoord onderschreven. De makke van de in het Akkoord centraal gestelde tijdshorizon is dat 2020 al om de hoek ligt. Het is daarom van het grootste belang dat vanuit de politiek drie bewegingen worden vastgehouden: (a) Europa op koers houden (b) in Nederland een tussendoel voor 2030 formuleren dat evenredig is aan de noodzakelijke sprong tussen 2020 en 2050 en (c) nu gaan werken aan de opties die ons in staat stellen om het tempo van de noodzakelijke omwenteling vol te houden. Waar een Europese verplichting is aangegaan om per jaar 1,5% energie te besparen bij de eindgebruiker zou Nederland de lat wat hoger moeten leggen, zodat eindelijk de relatieve achterstand binnen de Unie kan worden ingelopen.

Cruciaal voor het bereiken van CO₂ reductiedoelstellingen en optimale milieu efficiëntie van productie- en consumptiepatronen is de consequente aanpassing van de **prijs voor milieugebruik**. Onze leefomgeving is de meest natuurlijke bron van heffingen ter compensatie van het gebruik van de ruimte en grondstoffen die ons zijn gegeven. Fiscale puristen zullen bezwaar maken tegen heffingen die gedragsverandering beogen, omdat daardoor de structurele opbrengst voor de schatkist onder druk kan komen te staan. Dat bezwaar kan worden ondervangen door het accent te leggen op permanente vormen van heffingsaansprakelijkheid op het gebruik van milieuwaarden (ruimte, grondstoffen, water, lucht) als collectieve last.

³⁹ Wissels omzetten. Bouwstenen voor een robuust milieubeleid voor de 21^e eeuw. PBL, 2013

Omschakeling naar hierop gerichte vormen van belastingheffing is van belang als bijdrage aan de onder Hoofdzaak I bepleite lastenverlichting op arbeid met het oog op versterking van de werkgelegenheid. Omdat het beëindigen van steun aan schadelijke activiteiten voor het milieu weerstand zal oproepen en in sommige gevallen tot compensatie moet leiden is idealiter een tijdschema van vijf tot acht jaar nodig om consequent, met kleine stappen, de gewenste aanpassingen door te voeren. Politiek is dat lastig, maar niet onmogelijk als partijen, bijvoorbeeld op het niveau van hun wetenschappelijke bureaus, bijeen zouden komen om een Lange Termijn Duurzaamheidskader overeen te komen met betrekking tot de hoofdlijnen van te nemen maatregelen. Het tempo van klimaatverandering dwingt ons om onorthodox en à tempo te onderzoeken wat nodig en mogelijk is.

Zo'n lange termijn kader zou gebaseerd kunnen zijn gebaseerd op twee pijlers. De eerste betreft het uitbouwen van het milieuvriendelijke belastinggebied binnen Nederland. Omdat daaraan qua omvang en reikwijdte (mede met het oog op het voorkomen van ongewenste concurrentie effecten) beperkingen zijn verbonden zou een tweede pijler moeten bestaan uit een gewenste EU agenda, waaraan vanuit Nederland op alle niveaus (regering en Europese partijen) zou moeten worden gesleurd.

Onder de eerste pijler zien we een aantal mogelijkheden⁴⁰ in een combinatie van belastingheffing en vermindering of afschaffing van bestaande subsidies ten gunste van niet duurzame activiteiten. Een kernpunt is gelegen in een aanzienlijke vermindering van de scheefgroei in energiebelasting die zeer veel zwaarder drukt op huishoudens en andere kleinverbruikers dan op grootverbruikers. Uiteraard zijn we ons bewust van de economische en werkgelegenheidsbelangen van de industrie en landbouw, die hierop hun concurrentiepositie hebben gebaseerd. Daarom is een combinatieplan nodig waarin over een termijn van meerdere jaren een geleidelijke verhoging van energietarieven wordt voorzien in combinatie met en afhankelijk van parallelle voortgang in Europees verband. Maar de weg naar verhoging van tarieven is hoe dan ook noodzakelijk. Een nationale verhoging zou in eerste instantie kunnen bestaan uit verhoging van het marginale tarief in combinatie met een vrijstelling, waarvan een stimulans zou kunnen uitgaan op het nemen van energiebesparingsmaatregelen met inachtneming van de concurrentiepositie.

Andere mogelijkheden om tot een betere kostentoerekening te komen betreffen woningen en kantoren (afhankelijk van het energiegebruik); brandstofverbruik (primair gekoppeld aan de koolstofinhoud over de gehele keten van de geleverde energie; en land- en tuinbouw

⁴⁰ Inspiratie is ontleend aan het essay "Nieuwe paden voor vergroening" van Bernard ter Haar ten behoeve van de "Studiecommissie Belastingstelsel", 2009

(met name niet-duurzaam veevoer, sierteelt en de consumptie van vlees en vis). Een prikkelende gedachte ligt achter de mogelijke verkenning van een systematische belasting op het gebruik van ruimte in Nederland omdat dit een stabiele belastinggrondslag zou opleveren (ruimte verhuist niet naar het buitenland....)⁴¹ We kunnen niet voldoende overzien of hier wat inzit, maar we noemen dit punt als illustratie van de noodzaak om 'out of the box' nieuwe vormen te beproeven.

Als een laatste maar misschien wel eerste punt van de nationale agenda ligt voor de hand de recente afschaffing te heroverwegen van een aantal milieubelastingen, waaronder de verpakkingenbelasting en de grondwaterbelasting . Deze besluiten komen ons voor als niet erg toekomstgericht.

De Europese agenda, als tweede pijler onder de verschuiving naar heffing op gebruik van milieuwaarden, kan in belang toenemen als brandstofaccijnzen voor luchtvaart, zeevaart en binnenvaart en vooral een belasting op CO₂ uitstoot consequent verder worden geharmoniseerd.

De slecht functionerende handelsmarkt van CO₂ emissierechten maakt aanvullende maatregelen noodzakelijk, zonder het marktmechanisme per se te verwerpen als instrument om emissies drastisch te verminderen. Om te voorkomen dat gevestigde belangen in staat zijn de uitgifte en prijsstelling van rechten te beïnvloeden, kan worden gedacht aan de oprichting van een onafhankelijke Europese Klimaatbank die rechten verkoopt en koopt binnen door de politiek bepaalde ruimte voor CO₂ emissies.⁴² Al dan niet in combinatie daarmee dient tenminste op het vooralsnog onvermijdelijke gebruiksdeel een heffing te rusten die de aanslag op de onderliggende milieuwaarden representeert. Daaraan zal binnen de EU maar ook met belangrijke producenten daarbuiten in een "coalition of the willing" moeten worden gewerkt.

Essentieel is de aanvullende werking van normering, belasting en verhandeling van rechten, die in beginsel op alle goederen en diensten van toepassing zou moeten zijn als heffingsbron en als permanente innovatieprikkel. Voor vrijstellingen is hierin uiteindelijk geen of nog slechts beperkte plaats.

Een interessante optie ter verdere verkenning is de invoering van Europese 'inputbelastingen'⁴³. Te denken valt aan hout, veevoeders, vismeel, zeldzame metalen, uranium etc. Door deze grondstoffen te belasten kan niet duurzame productie worden teruggedrongen zonder in aanvaring te komen met internationale verdragen over

⁴¹ idem

⁴² Rick van der Ploeg in NRC Handelsblad 13 september 2013

⁴³ idem

vrijhandel. Wij stellen voor dat Nederland de Europese Commissie vraagt dit idee verder te doen bestuderen dan wel zelf hiertoe een voorzet geeft.

Het effect van de deze vormen van prijsbeleid kan worden versneld en versterkt door het voeren van een **stabiel en langjarig stimuleringsbeleid** op het gebied van duurzame energie, gericht op zowel private als publiek-private initiatieven. Inzet is nodig op de volle breedte van mogelijkheden: wind op zee, zon op het dak, biobrandstoffen, smart grids, industriële procesinnovatie, elektrisch- en waterstofvervoer, CO₂-afvang en -opslag, groen gas, algen- of zeewierkweek als biobrandstof etc. Het innovatiebeleid (topsectoren) wordt met name ingezet voor het stimuleren van duurzame ontwikkeling. Duurzaamheid wordt een zwaarwegend criterium bij het al dan niet van overheidswege stimuleren van bepaalde ontwikkelingen en innovaties. We dienen prioriteit te geven aan innovatie op het gebied van energieopslag om de continuïteit van energievoorziening te garanderen. De productie van hernieuwbare energie is immers voor een deel afhankelijk van zon en wind, de vraag naar energie is dat niet. Leveringszekerheid vereist dus inzetbare extra capaciteit.

Met **regel- en wetgeving** kan niet alles worden afgedwongen, maar wel duidelijkheid worden geschapen over de richting van maatschappelijke gewenste ontwikkelingen. Dit kan betrekking hebben op facilitering van duurzaamheidsinitiatieven door burgers en bedrijven. Of op eisen met betrekking tot duurzaamheid, afval en veiligheid, waaraan energietechnologie uiteindelijk moet voldoen. Binnen die grenzen kunnen dan de mogelijkheden van bijvoorbeeld schaliegas en ondergrondse CO₂ opslag worden onderzocht op basis van een "schonende staffel" methode: de meest schadelijke energiedrager moet er het eerste uit, net zolang totdat het doel van volledige hernieuwbaarheid is bereikt. We zijn ervan overtuigd dat onze kinderen dat gaan meemaken, mits we hier nu consequent aan werken. De overheid moet in haar energiebeleid steeds opnieuw de ruimte bepalen voor het toepassen van niet-duurzame energietechnologie.

Tevens **stimuleert** de overheid ontwikkelingen naar een bio-based⁴⁴, circulaire en energieneutrale economie. Daarbij wordt het aloude beginsel van "de vervuiler betaalt" verwerkt in ketendenken en producentenverantwoordelijkheid via belasting/beprijzing of door middel van verplichte herinname van producten. De tijd is gekomen om op veel terreinen de ingesleten gewoonte van intentie-overeenkomsten per convenant in te ruilen voor algemeen verplichtende regelingen. Anders gaat het niet snel genoeg. Ter

⁴⁴ Biobased betekent dat geen of minimaal gebruik wordt gemaakt van fossiele grondstoffen, maar van biologische grond- en afvalstoffen.

ondersteuning dient de overheid recycling en hergebruik waar nodig met de benodigde infrastructuur te faciliteren en in het eigen inkoopbeleid te fungeren als vliegwiel en 'launching customer' voor duurzame investeringen. Zou het mogelijk zijn voor te schrijven dat rondom 2020 de overheid volledig energieneutraal en waar mogelijk circulair zou inkopen? Laat er in ieder geval nu aan deze ambitie gewerkt worden!

In aanvulling op bestaande (sociale en maatschappelijke) rapportages wordt **green accounting**⁴⁵ verplicht voor grotere bedrijven en voor overheden ter stimulering van een evenwichtige bedrijfsvoering, waarin naast 'profit' ook 'planet' en 'people' hun aandeel hebben. Consumenten kunnen dan een bewuste keuze te maken en het zou producenten aanzetten tot meer "besparingskansen" om zo ook hun concurrentiepositie te versterken.

De **aansprakelijkheid** van bedrijven voor schadelijke milieueffecten dient te worden vergroot in het licht van de overweging uit "Wissels Omzetten" dat "de overheid bij onbekende, nieuwe problemen vaak achter de feiten aan loopt." Doordat de kenbaarheid en de beheersbaarheid van onze leefwereld door de globalisering is afgenomen, loopt regelgeving vaak achter bij de snel veranderende technologische mogelijkheden. Door de verantwoordelijkheid voor nieuwe milieu- en veiligheidsrisico's bij bedrijven neer te leggen, worden bedrijven gedwongen vooraf zo goed mogelijk uit te zoeken of de betreffende activiteit geen onaanvaardbare risico's voor onze gezondheid en leefomgeving oplevert. De overheid zou hiertoe de aansprakelijkheidswetgeving moeten aanpassen."

We zien ruimte voor meer en meer inspirerende initiatieven die gericht zijn op het vergroten van het ecologisch bewustzijn van burgers. Consumenten willen niet gedwongen worden tot milieuvriendelijk gedrag maar blijken wel met goede **informatievoorziening** vervuilende productvarianten te laten staan. De overheid kan dit inzicht benutten door mensen goed te (laten) informeren over de milieu-impact van hun aankopen, bijvoorbeeld met energielabels. In dit verband is relevant dat bijvoorbeeld de NS op haar website direct laat zien hoeveel CO₂ per treinreis minder wordt uitgestoten ten opzichte van een autoreis (gemiddeld 75%). En zo heeft de differentiatie naar uitstoot in de fiscale bijtelling van leaseauto's een onmiddellijk en onverwacht groot effect gehad op de aanschaf van auto's. Lokale energieopwekking, lokale landbouw en productie stimuleren niet alleen de eigen economie in ons land en in ontwikkelende landen, maar voorkomen grote vervoersstromen die CO₂ produceren.

Alleen met goede bedoelingen en zelfs met voorschriften komen we er niet. Er zijn middelen nodig met een solide grondslag voor een langjarige, redelijk voorspelbare

⁴⁵ Er zijn verschillende methodes, zoals die ontwikkeld door de Global Reporting Initiative of de meer recente True Pricing; wellicht zou in eerste instantie ruimte moeten worden geboden voor een diversiteit aan – door de overheid op basis van enkele basiscriteria gecertificeerde – initiatieven

aanpak. Daarom , steunen we de suggestie van het PBL om een **Nationale Investerings Bank voor Duurzame Investerings** op te richten. Die bank zou net als de Europese Investerings Bank of de Duitse KfW⁴⁶ met een betrekkelijk gering kapitaal in staat moeten zijn een veelvoud aan investeringen te financieren, met gebruikmaking van instrumenten als garanties en revolverende fondsen. Het initiële kapitaal zou gevonden kunnen worden in hiertoe te reserveren aardgasbaten, zolang we hier nog van mogen genieten.

⁴⁶ Kreditanstalt für die Wiederaufbau

HOOFDZAAK III: INNOVATIE EN MOTIVATIE VOOR ECONOMISCHE PRESTATIE

Lessen trekken uit de crisis om er weer bovenop te komen vereist de wil om bakens te verzetten. We hebben in dit rapport geprobeerd ons niet door deelbeleid binnen sectoren te laten vangen, maar ons te richten op “strategische” kansen en interventies die Nederland en Europa op een ander pad naar betere economische, sociale en ecologische prestaties kunnen brengen. Grotere en kleinere ideeën kunnen daaraan bijdragen. In de grote wereld hebben we als Europeanen een achterstand opgelopen, doordat we in onze mentaliteit een tikje te behoudzuchtig zijn en al te snel tevreden met kleine stapjes van verandering. We moeten over onze eigen schaduw heen durven springen, de Partij van de Arbeid niet uitgezonderd.

Innoveren dus, in ieder geval ervoor open staan en ruimte scheppen voor (het waarden van) creativiteit. In het beleid wordt “innovatie” vaak vereenzelvigd met wetenschap en technologie. Dit vormen natuurlijk een onmisbare pijler, maar als we breder kijken naar hoe we de economie duurzaam aan de gang kunnen krijgen en weer beter met de samenleving kunnen verbinden zijn ook andere vormen van innovatie relevant. In het onderwijs, het fundament onder economische en sociale ambities. In ondernemersinitiatief en publieke investeringen om sneller uit het dal te komen en uitdagingen van de toekomst proactief tegemoet te treden. In cultuur en kunsten die naar het woord van Van Gogh ons “leren om te kijken”. Op de arbeidsmarkt waar ontwikkelingen die de productiviteit verstoren, zoals de scherper wordende tweedeling tussen vaste en losse contracten, kunnen worden vervangen door betere arrangementen. Of waar er kansen liggen om het anders en eerlijker en dus motiverender te organiseren, zoals in de combinatie van arbeid en zorg, die in hoge mate de kwaliteit van ons leven bepaalt. Of waar het nodig is door pragmatisch migratiebeleid de samenleving te versterken en toekomstbestendiger te maken. Op al deze terreinen zijn innovaties mogelijk in dienst van gemeenschappelijke economische, sociale en ecologische belangen.

Politiek en overheid hebben een grote verantwoordelijkheid voor het scheppen van een klimaat waarbinnen creatieve en extraverte verkenning van producten, productieprocessen en daarbij behorende internationale markten loont – ook als tien keer falen de opmaat naar één doorslaand succes betekent. Uit de crisis komen vereist een politiek klimaat waarin we uit onze schulp kruipen en open staan naar de wereld. Niet stil blijven staan bij internationale ranglijsten die ogenschijnlijk Nederland een prominent positie toekennen. De winnaars van vandaag zijn steeds minder de winnaars van morgen en de snelheid van verandering zal in de komende decennia verdubbelen. De bronnen van het

Nederlandse verdienmodel worden minder betrouwbaar.⁴⁷ Wereldwijd is rond 2030 de bevolking met ongeveer 20% zijn toegenomen en het aantal jongeren met een tertiaire opleiding zal met 15% zijn gegroeid, waaronder een fors aantal vrouwen dat op nog moeilijk te voorspellen wijze zal bijdragen tot diepgaande veranderingen in de arbeids- en consumentenmarkten. Besteedbare inkomens zullen toenemen net zoals (de noodzaak tot) beleids- en marktreacties op schaarste aan grondstoffen. Kansen te over voor wie in staat is te investeren in “vernieuwingstalent” en “maatschappelijk aanpassingsvermogen”.⁴⁸

Om daarmee te kunnen scoren zal het nodig zijn onze oertraditie van het bevorderen van handel en handelsvrijheid tot baken van nieuwe ambities te verheffen. Een deel van de verklaring voor het economische sukkelen van de Europese Unie is gelegen in het betrekkelijk zelfvoorzienende karakter van de handelsstromen binnen de Unie. Met uitzondering van Duitsland, dat succesvol heeft weten in te breken in globale markten, zijn de meeste lidstaten voor driekwart of meer van hun afzet afhankelijk van medelidstaten. En dat in een tijdperk van grote importstromen naar Europa uit Azië en Latijns-Amerika. Ook voor Nederland geldt dat niet minder dan ca. 78% van de export binnen de EU plaatsvindt.⁴⁹ Derhalve is het ons belang dat de Europese motor ronkt en dat we beter meeliften met de groei in andere continenten. Tegelijk bieden internationale overeenkomsten een handvat om voorwaarden te stellen aan de sociale en ecologische gevolgen van handel en het openstellen van grenzen. In een globale orde gaat het niet aan het ontwikkelen van standaarden als protectionisme weg te zetten. Als handel niet bijdraagt aan het bevorderen van inclusieve groei, het verbeteren van arbeidsomstandigheden en het dichterbij brengen van mondiale klimaatdoelstellingen, dan is de vraag gerechtvaardigd in wiens belang dan wel de handelsakkoorden worden nagestreefd. Aan de andere kant staat ook vast dat mondiale doelstellingen niet vanachter de eigen nationale muren kunnen worden bereikt.

De net begonnen onderhandelingen over een Transatlantische Investerings en Partnerschaps Overeenkomst (TIIP) bieden een uitgelezen kans om de ruimte voor handel te vergroten en nieuwe mondiale standaarden te zetten. De Amerikanen zijn de Europeanen voor in het bezetten van de ruimte in de Pacific en in Latijns-Amerika, waar zich de zwaartepunten van nieuwe dynamiek bevinden. Europa zal met volle kracht naar voren moeten komen en zich minder moeten richten op verdedigende actie tegen met name China en meer de eigen kracht moeten organiseren door middel van het vergroten van afzetmogelijkheden in nieuwe markten met honderden miljoenen nieuwe middenklasse

⁴⁷ “NL 2030; contouren van een Nederlands verdienmodel”, Boston Consulting Group 2012.

⁴⁸ id.

⁴⁹ Eurostat EU exportstatistieken

consumenten met belangstelling voor onze diensten en producten. Ook in Afrika liggen grote mogelijkheden om de slag van (dat is niet: ten koste van) ontwikkelingssamenwerking naar handel en investering te maken. In dit verband bevelen we aan de gevolgen van de zware bezuinigingen op de Nederlandse diplomatieke presentie in nieuwe potentiële markten te inventariseren en opnieuw te beoordelen. Het is zeer de vraag of we het wel zo slim is om ons profiel te verlagen in landen die juist bezig zijn zich op te richten uit armoede en afhankelijkheid en meer dan ooit tot economische partners kunnen uitgroeien.

Alleen een samenleving die economisch en sociaal voldoende innovatief is, kan zich in deze nieuwe, plattere wereld staande houden. Koers verleggen door middel van innovatie gaat wat ons betreft over wetenschappelijk onderzoek & ontwikkeling, stapelen en een leven lang leren, durven ondernemen en investeren, permanente evenwichtskunst tussen flexibiliteit & zekerheid en over verzoening tussen de werelden van arbeid en de dagelijkse beslommering, het conflict dat velen steeds meer opjaagt – maar de vraag is waarnaartoe.

Kennis, kennisser, kennist

Een cruciale rol van de overheid ligt in de versterking van de basis voor onderzoek en ontwikkeling. Zowel de Europese Unie als Nederland zullen zich schrap moeten zetten om volwaardig mee te kunnen blijven spelen in de mondiale innovatierace. Die wordt overal in de wereld zwaar gesponsord vanuit het publieke budget. De VS allereerst, waar veel grote Amerikaanse bedrijven nergens zouden zijn als ze niet konden profiteren van een voortdurende wisselwerking tussen fundamenteel en toegepast onderzoek in met belastinggeld gefinancierde instituten en in hun eigen laboratoria. Interessant is het gegeven dat binnen de Europese Unie Griekenland en Italië de minste uitgaven spenderen aan Onderzoek & Ontwikkeling en Onderwijs.⁵⁰

Er zijn, met de inzet van het topsectorenbeleid vanuit EZ en OCW en met de fusie tussen Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking, belangrijke openingen gemaakt naar het versterken van interne cohesie en externe presentie in de promotie van Nederlandse kennis, talent en producten. De recente EU innovatiemeter⁵¹ geeft aan dat Nederland zich schrap moet zetten om sterker voor de dag te komen. Dat zou kunnen langs een aantal lijnen.⁵²

⁵⁰ Mazzucato geciteerd in de Economist, 31 augustus 2013

⁵¹ Financieel Dagblad, 30 september 2013, waarbij in aanmerking nemend dat de kennisintensiteit van de landbouwsector (agri&food) hierin lijkt te zijn onderschat

⁵² Gebaseerd op een inleiding voor de commissie door prof. Egbert van Sol in "Brainport Eindhoven" op 10 april 2013

Ten eerste consolidatie van de publiek/private onderzoeksorganisatie. In het veld zelf wordt erkend dat er sprake is van ondoelmatige versnippering van programma's die ieder voor zich met te beperkte middelen opereren om op wereldniveau te kunnen concurreren. De overheid kan en moet eisen stellen om bestaande en toekomstige inspanningen van instituten en bedrijven te bundelen met het oog op de noodzakelijke opschaling. Dat vereist maatschappelijke overeenstemming over de hoofdterreinen waar Nederland op wereldschaal toegevoegde waarde kan leveren.

Ten tweede inzet van meer publieke middelen om meer privaat geld te genereren. Om aan de bestaande Europese afspraken te voldoen en op 3% van het bruto nationaal product voor Onderzoek & Ontwikkeling ("Research & Development") uit te komen is er een extra inspanning nodig die het huidige middelenniveau van ca. € 11 miljard (waarvan iets meer dan de helft uit publieke geleden) met zo'n 30% opkrikt. Nu is Nederland nog gewoon middenmoter,⁵³ De overheid zou zich langjarig op een verhoogde bijdrage moeten vastleggen om vervolgens het leeuwendeel van de extra inspanning uit de markt te kunnen halen. Dat is niet onrealistisch mits er maar duidelijkheid is over de gezamenlijke ambitie van overheid, wetenschappelijke instituten en bedrijfsleven om een, zeg, tienjarekader overeen te komen. Dat zal Nederland geen windeieren leggen, want in de praktijk van Onderzoek & Ontwikkeling zijn return-on-investments van veelvoud van de oorspronkelijke investeringen gebruikelijk. Er zijn voorbeelden van bedrijven die op basis van 10% investering in Onderzoek & Ontwikkeling een aantal jaren later 100% van de business op die investering draaien en met voor iedere baan in de (export) industrie praktisch 1 tot 4 banen elders levert dat solide werkgelegenheid op in het volgende decennium.

Ten derde sturing naar duurzame dynamiek. In de stimulerende en coördinerende rol van de overheid liggen kansen om de onderzoeksinspanning te richten op juist die terreinen die toekomstige crisisbestendigheid zullen versterken. Nederlandse bedrijven scoren ondergemiddeld op de ranglijst van "groene patenten"⁵⁴. Duurzame energie en grondstoffengebruik, slimme transportsystemen, kringlooplandbouw en het bredere door "Wageningen" gedragen voedselkennis netwerk, geavanceerde leef- en zorg arrangementen voor ouderen en watermanagement zijn voorbeelden waar Nederland kennis in huis heeft die mede met behulp van een sturende overheid nationaal en internationaal in optimaal rendement voor economische en ecologische doeleinden moet worden ingezet. Een beperkte investering van publieke middelen nu kan de grondslag

⁵³ CBS cijfers over 2011 geven een niveau van ruim 2% bbp aan voor publieke en private R&D uitgaven

⁵⁴ Planbureau voor de Leefomgeving geciteerd in De Volkskrant, 8 oktober 2013

leggen voor een doorbraak in het aanbod van relevante kennis, producten en diensten van straks. Platweg gezegd: toen banken dreigden om te vallen was het mogelijk tientallen miljarden op tafel te leggen. Als het gaat om activiteiten die in de toekomst ons inkomen en ons werk genereren, wordt ieder dubbeltje omgedraaid. Onze boodschap aan degenen die ambtshalve of ideologisch op de publieke centen zitten: "Mag het een onsje meer wezen?" Ten vierde: bevordering van diversiteit om vanuit een zo groot mogelijke variëteit aan inzichten, ervaringen en gevoelens nieuwe vondsten te doen. In het bijzonder liggen er enorme kansen in vergroting van de instroom van vrouwen in exacte en technische wetenschappen door aanmoediging, bestrijding van stereotype verwachtingspatronen in het onderwijs en een actieve rol van werkgevers, bijvoorbeeld door vrouwen niet achter te stellen in on-the-job training en ondersteuning van carrière perspectief, zoals nog al te vaak het geval blijkt.⁵⁵

En ten vijfde, het moeilijkste voor beleidsmakers die graag boter bij de vis willen en voor het bedrijfsleven dat minder via het NWO wil doen: erkenning dat fundamenteel en toepassingsgericht onderzoek geen alternatieve keuzemogelijkheden bieden, maar onlosmakelijk met elkaar verweven zijn. Politici moeten meer leren denken in het "kwadrant van Pasteur" waarbinnen het onderzoek naar fundamentele oorzaken (van ziekte: Pasteur), het orde scheppen uit chaos (van organismen: Linnaeus), het systematisch toepassen van materialen (de gloeidraad van Edison) en het uit fundamentele nieuwsgierigheid gedrevene (resultierend in de kwantumtheorie van Bohr) elkaars 'jin en yang' vormen. Toch is er de druk om meer Edison te doen dan Bohr terwijl diens kwantumtheorie heeft geleid tot de elektronica in mobieltjes en computers en tot de laserbundels die het internet laten draaien.⁵⁶ Dus oppassen met het willen bewandelen van de kortste weg: het doel kan daardoor juist verder weg komen te liggen. In die zin is ook "sociaal innoveren" van het grootste belang: maatschappelijke betrokkenheid en interdisciplinair werken bevorderen als erkenning dat oplossingen ook ontstaan in onderlinge uitwisseling en inspiratie.

Een leven lang leren en stapelen

Hoewel we steeds meer weten is het steeds moeilijker veel te begrijpen. Enorme doorbraken in wetenschap en technologie en ongekende globale uitwisseling van studies en studenten getuigen van grote progressie die haar wortels heeft in succesvolle verbreiding en verdieping van onderwijs op alle niveaus. Naar het gevoel van velen is ons onderwijssysteem echter onvoldoende toegerust om bij te dragen aan een nieuwe periode van economische expansie en sociale vooruitgang. In de erkenning van deze paradox ligt

⁵⁵ McKinsey breekt hiervoor een lans in een analyse van de Amerikaanse situatie: "How to attract US women to the sciences" (Jaffer en Mourshed, 2013)

⁵⁶ De Jonge Akademie (Vandersypen, Geurts en Sluijs, 18 april 2013)

de opdracht om reële onderwijsprestaties niet te kleineren en tegelijk alle zeilen bij te zetten om kennis te verhogen, excellentie de ruimte te geven en internationale concurrentie het hoofd te bieden. Daarbij is het zaak niet in de val te lopen van eenzijdige “economisering” van het onderwijssysteem: behalve kennis en technische vaardigheden behoeven ook ontwikkeling van persoonlijkheid, kritisch vermogen en maatschappelijke vorming aandacht in een goede voorbereiding van kinderen op hun rol in arbeidsmarkt en samenleving. En juist omdat de dynamische wisselwerking tussen onderwijs, innovatie en het imperatief van innovatief onderwijs in een steeds hogere versnelling geraakt, is het de hoogste tijd nu echt ernst te maken met toegankelijkheid van scholing en bijscholing voor volwassenen van alle leeftijden. Het is belangrijk dat ook sociale partners hun aandeel leveren, zoals we verderop in verband met de modernisering van de arbeidsmarkt zullen bepleiten. Daadwerkelijk “een leven lang leren” bevorderen, schept voor de toekomst een belangrijke buffer om economische tegenspoed het hoofd te bieden en daarmee ook sociale uitstoot of tweedeling tussen insiders en outsiders te voorkomen.

Onze economie draait voor een groot deel op export. Veel exportlanden ontwikkelen zelf in hoog tempo kennis en kunde. Om concurrerend te blijven moet ons onderwijs zich aanpassen. De globalisering en de ontwikkeling van ICT brengen nog een ander soort verandering met zich mee: routinematige arbeid verdwijnt naar landen met lagere lonen of het wordt geautomatiseerd. Dat geldt voor alle niveaus, zowel voor laag- als voor hooggekwalificeerde arbeid. Voor het blijvende niet-routinewerk zijn geschoolden nodig, op alle niveaus. Het is daarom van belang dat iedereen zoveel mogelijk de eigen kwaliteiten ontwikkelt. Daarvoor is een goed toegankelijk onderwijs nodig, een systeem waarin je in én door kunt stromen. Waarbij de stap naar vervolgonderwijs goed te nemen is: een “onderwijsladder”⁵⁷ waarvan de sporten niet te ver van elkaar liggen. En begeleiding om – ieder in zijn eigen richting - zo hoog mogelijk op de ladder te komen, met een veel gericht “bemiddeling” om beter tegemoet te komen aan de vraag naar 150 à 170.000 werknemers in de techniek op alle niveaus in de komende 5 jaar⁵⁸.

In een internationale vergelijking van onderwijsprestaties doet Nederland het zeker niet slecht. Maar de cijfers van de OECD⁵⁹ laten zien dat concurrenten, met name in Oost-Azië, ons passeren. De relatieve daling⁶⁰ is het sterkst bij lezen in het basisonderwijs en bij wiskunde in het voortgezet onderwijs; dat laatste gaat Nederland enkele procenten bbp

⁵⁷ Gebaseerd op een inleiding voor de commissie door de Belgische ex-minister van Arbeid en van Onderwijs Frank Vandenbroucke op 21 maart 2013

⁵⁸ FNV Bondgenoten en minister Bussemaker.

⁵⁹ Preparing Teachers and Developing School Leaders for the 21st Century, 2012

⁶⁰ CPB: Policy brief 2011/05 Nederlandse onderwijsprestaties in perspectief

kosten op lange termijn. Volgens het CPB is er de grootste ruimte voor verbetering bij de meest getalenteerde leerlingen. De beste leerlingen blijven vooral achter in het basisonderwijs. De effectiviteit van de publieke middelen voor onderwijs moet omhoog. Aan de ene kant zijn in het basis- en voortgezet onderwijs de uitgaven per leerling het afgelopen decennium scherp gestegen, maar de prestaties gedaald. Aan de andere kant staat de kwaliteit van leraren onder druk door de toename van onbevoegde docenten, de lagere kwaliteit van de instroom in de lerarenopleiding en het voorziene lerarentekort.⁶¹

Het Nationaal Onderwijsakkoord is een belangrijke poging om het gevoel van urgentie te verbinden met een langere termijn perspectief. Hierbij rijzen twee cruciale vragen. Hebben we voldoende voor ogen welke toename van productiviteit eigenlijk nodig is om ons welvaartsniveau tenminste te behouden in een gemiddeld verouderende samenleving? En is er draagvlak om de afspraken ook echt na te komen, zo nodig voorgeschreven in een sector die voor het grootste deel betaald wordt uit publieke middelen maar niet zelden zijn eigenwijze gang pleegt te gaan als het gaat om de besteding van die middelen.

Daartoe behoort de verontrustende uitval onderweg. Zowel ons gevoel als onze portemonnee zeggen ons dat er iets niet klopt wanneer in het HBO slechts 39% het diploma binnen de normale studieduur haalt en in het WO van alle bachelor studenten een kwart zijn diploma in drie jaar haalt⁶², dus driekwart niet. Wat we misschien nodig hebben is minder systeem- en meer persoonsgerichte sturing in beleid en praktijk.

We komen geld tekort voor de prioriteit van onderwijs en opleiding. En tegelijkertijd lijkt het alsof we ermee smijten. De 64 ROC's bieden nu ongeveer 8.100 verschillende typen mbo-opleidingen aan.⁶³ Het aanbod van 187 studierichtingen aan HBO en WO⁶⁴ is alleen te begrijpen vanuit marketing overwegingen: hoe maak je een universiteit populair. In dat aanbod zou zeer fors moeten worden geschrapt, met uiteraard mogelijkheden tot specialisatie in de Masterfase. Dit lijkt nu ook te gaan gebeuren. Wij bevelen aan met een jaarlijkse monitor ook te volgen en zo nodig op te volgen dat we deze, geleidelijk gegroeide, uitwassen bestrijden en door zinniger vormen van consolidatie vervangen met als doel een kwalitatief hoogwaardiger aanbod scheppen. Dat kan verder worden versterkt door exameneisen te centraliseren en daarmee te voorkomen dat normen naar beneden worden bijgesteld om aan voldoende afgestudeerden te komen. Met name in het VMBO is het van belang dat examens worden ingericht in samenspraak met het bedrijfsleven.

⁶¹ id.

⁶² Inspectie van het Onderwijs, Onderwijsverslag 2010/2011

⁶³ minister Bussemaker, FD 4 april 2013

⁶⁴ cijfers van het CBS

Ook aan de vraagzijde is het nodig de rendementsvraag indringend aan de orde te stellen (dus een beetje meer: "wat kan je?" dan "wat wil je?"). Laat studenten tot de opleiding toe na een proefgesprek: persoonsgebonden matching. Laat na het eerste én misschien ook na het tweede studiejaar een bindend studieadvies volgen. Elke burger heeft recht op (bij de capaciteiten) passend onderwijs. Gratis tot de leerplicht en betaalbaar voor de resterende periode tot het diploma. Maar tegenover dat – voor de samenleving kostbare – recht staat – voor het individu – de plicht om de eigen capaciteiten gericht en gemotiveerd in te zetten.

Aan de andere kant heeft de samenleving behoefte aan vervulling van vacatures nu en in de toekomst in de technische sectoren. Er zijn aanwijzingen dat campagnes van de afgelopen jaren enig effect sorteren, maar tegelijkertijd is er een aanzienlijke tekort aan opleidingsplaatsen. Dus zowel aan de aanbodzijde (meer capaciteit en meer samenwerking met het bedrijfsleven, ook met inschakeling van ervaren rotten) als aan de vraagzijde, bijvoorbeeld door verlaging of kwijtschelding van collegegeld) zijn extra inspanningen geboden.

Er is nog een ander rendementsvraagstuk dat alle andere overschaduwet. In alle leeftijdscategorieën tot 45 jaar zijn vrouwen beter opgeleid dan mannen. Voortijdig schoolverlaten van meisjes ligt met 6.5% zo'n 3% lager dan dat van jongens.⁶⁵ Maar waar blijven deze talenten? De maatschappij is traag en vaak nog steeds stereotiep in het aanpassen van de organisatie op nieuwe realiteiten.⁶⁶ We komen hier verderop op terug onder "De volgende emancipatiefase".

Verder naar de toekomst kijkend is het laat, maar nog niet te laat om aanzienlijk meer ruimte te scheppen aan alle onderwijsniveaus om tegen kostprijs een adequaat aanbod van post-schoolse opleidingen aan te bieden aan afgestudeerden die zich willen bijscholen. Met een voucher zouden de kosten voor de deelnemer kunnen worden beperkt. Aanvullende vergoeding zou kunnen komen van het bedrijf of uit de O&O-fondsen van de bedrijfstakken. Ten aanzien van dit laatste bepleit de commissie met kracht dat eindelijk, na zo'n vijftien jaar praten, deze O&O fondsen worden omgevormd tot een Nationaal Scholingsfonds. We weten dat veel van het nu beschikbare geld op de plank blijft liggen. Scholing is voornamelijk gericht op het huidige werk van jonge werknemers met een vast contract. Dat is in sommige gevallen noodzakelijk. Bijvoorbeeld in het kader van vernieuwing van een bepaalde bevoegdheid of graad. Het draagt echter niet bij aan het verbeteren van de mobiliteit en *employability* van mensen. Dat middelen voor scholing

⁶⁵ Jaarboek Onderwijs 2012

⁶⁶ De Staat van Nederland Innovatieland 2012 – TNO

relatief weinig worden gebruikt voor oudere werknemers staat in de weg van het verbeteren van de mobiliteit van oudere werknemers. Flexibele werknemers en zzp'ers hebben weinig tot geen toegang tot deze scholingsfondsen. Dat is in het voordeel van de insiders en in het nadeel van outsiders. Daarom zou er in plaats van de huidige O&O-fondsen een Nationaal Scholingsfonds, toegankelijk voor werknemers, werklozen en zzp'ers, gevormd moeten worden. Wellicht kan zo'n nationaal scholingsfonds in de uitwerking aansluiten op lokaal niveau. Op die manier kan er samenhang ontstaan tussen uitkeringen, een eventuele transitievergoeding en scholing. Zo kan worden bijgedragen aan een betere van werk naar werk begeleiding. Financiering van zo'n fonds en de financiële aanvulling vanuit zzp'ers is een punt van uitwerking. In de uitvoering van het scholingsfonds zou gewerkt moeten worden met een individueel trekkingsrecht. Een individu kan zelf bepalen waar en welke scholing hij of zij krijgt, maar betaling loopt via de overheid of een namens de overheid bevoegde instantie. Op die manier heeft het individu meer zeggenschap over scholing en kan beter gecontroleerd worden of de scholingsmiddelen goed besteed worden. Dat zou een groot winstpunt zijn aan de bovenkant van de "onderwijsladder".

Die ladder moet echter wel stevig op de grond staan. En juist aan de onderkant ontbreken nog een paar sporten. Niet erg politiek sexy maar existentieel voor de betrokken jong volwassenen is het grensprobleem tussen het VMBO en de leerplicht. Nederland kent een leerplicht voor alle kinderen van 5 tot en met 16 jaar. Aansluitend begint de kwalificatieplicht; die eindigt als de leerling een startkwalificatie heeft behaald, of 18 jaar is geworden. Sommige leerlingen vallen hierbij tussen wal en schip omdat ze willen werken, anderen beginnen het secundair of tertiair onderwijs op een niveau onder hun kunnen. Een proefgesprek kan een deel van die mismatches voorkomen. Ook zouden oudere werknemers kunnen worden ingeschakeld om jongeren op sleeptouw te nemen en een ambacht bij te brengen. Bedrijven hebben er belang bij getrainde werknemers in dienst te hebben bij het aanbreken van betere tijden. Laat vele bloemen bloeien. De hoofdzaak is dat de leerling die het aankan de kans moeten krijgen verder te leren. Geen rem dus op stapelen. En vol gas op het verruimen van mogelijkheden voor andere leerlingen om op basis van elders-verworven-competenties later alsnog een diploma of getuigschrift te kunnen krijgen. In alle leeftijdscategorieën de mogelijkheden verruimen om leren en werken in deeltijd te combineren en zo weer hogere diploma's te halen. Elkaar blijven aanmoedigen om het beste uit eenieder te halen, vroeger of later. Er is niets dat Nederland sterker presterend en meer crisisbestendig zou maken.

Durven ondernemen en willen investeren

De afgelopen twintig jaar is ook vanuit de Partij van de Arbeid fors bijgedragen aan het scheppen van gunstige voorwaarden voor ondernemerschap. Werkgelegenheid, concurrentiepositie en persoonlijke keuzevrijheid zijn alle nauw verbonden met het scheppen van nieuwe ondernemingen. We kunnen in onze cultuur nog wel wat meer hoofden gebruiken die het zichtbaar boven het maaiveld aandurven om te investeren, niet in financiële derivaten maar in de producten en diensten van de "reële" economie. Er zijn echter ongerijmdheden die deels door de crisis zijn veroorzaakt maar voor een ander deel ook meer structurele oorzaken hebben die we graag aangepakt zouden willen zien.

Banken en het MKB

Een knellend punt is de toegenomen tweedeling binnen het bedrijfsleven. Externe financiering voor het Midden- en Klein Bedrijf is opgedroogd daar banken door de crisis en door nieuwe regels⁶⁷gedwongen zijn om hun balans te versterken. Het onbedoelde neveneffect van de economische logica om de actief kant van de balans terug te brengen is dat de bankfinanciering voor startende ondernemers bijna onmogelijk is⁶⁸. Bestaande bedrijven die nog willen investeren of die hun bestaande financiering door slechte resultaten willen heronderhandelen, kunnen dit niet langer via bankleningen doen. Dit verergert de crisis, vernietigt banen en zorgt ervoor dat de bestaande bankklanten nog verder in problemen komen en hiermee de banken eerder verder in het nauw brengen dan ruimte te scheppen voor expansie. Langs verschillende wegen kan een broodnodige impuls in de tegenovergestelde richting worden gegeven. Zo zou kunnen worden overwogen, na het uitvoeren door de ECB van de aanstaande "stress tests" die de solvabiliteit van individuele banken gaat beoordelen, dat een nieuw op te richten overheidsbank slechte leningen opkoopt en in de toekomst probeert renderend te gelde te maken. Daarmee zijn in de VS goede ervaringen opgedaan. Dit zou banken moeten helpen om de kredietverlening aan het midden- en kleinbedrijf weer op gezondere niveaus te brengen dan nu nog het geval is.

Bovendien is in het bijzonder voor startende ondernemingen van belang dat geldkanalen kunnen worden aangeboord in de fase voordat starters bij banken voor leningen kunnen aankloppen. Hiervoor kan de overheid een ondersteunende rol spelen door het uitbreiden van haar faciliteiten, waarvan sommige de afgelopen tijd juist zijn

⁶⁷ "Basel III"-richtlijnen overeengekomen tussen het internationale bankwezen en zijn toezichthouders

⁶⁸ McKinsey&Company: Investing in growth: Europe's next challenge

teruggedraaid⁶⁹. Dit is ook een goed moment om wat haast te gaan maken met verandering van de faillissementswetgeving nu die sinds 1893⁷⁰ primair de schuldeiser beschermt (de banken), maar meer belang zou moeten hechten aan alle stakeholders en zo enigszins mogelijk gericht op doorstart van de onderneming, zoals in veel landen doen gebruikelijk. De commissie Kortman⁷¹ heeft concept wetgeving voorgesteld waaraan door regering en Kamer nooit gevolg aan is gegeven. Hiernaast moet een dialoog gestart worden met de banken en private equity fondsen hoe meer gelden gestoken kunnen worden in startende ondernemingen.

Bouwen en infrastructuur

De bouwsector is in een regelrecht rampscenario terecht gekomen. De kettingreactie van omvallende bedrijven naar toeleveranciers maakt de inktvlek steeds groter. Zeer verontrustend is daardoor ook de stagnatie van instroom van jonge vakkrachten die ook niet ergens anders aan de bak kunnen. Ook als de economie voorzichtig zou aantrekken zullen de gevolgen nog lange jaren zichtbaar blijven tenzij de handen uit de mouwen worden gestoken.

Hier wreekt zich dat de ongelimiteerde hypotheekrenteaf trek en het maximale gebruik daarvan in complexe financiële producten heeft geleid tot een zeepbel van torenhoge huizenprijzen, gefinancierd met torenhoge schulden. Anderzijds bleek dat ook de geprivatiseerde woningcorporaties zijn bezweken voor de verleidingen van het grote geld in de vastgoedsector. Miljardenverliezen als gevolg van onbezonnen commerciële avonturen en speculatie met derivaten hebben de financiële slagkracht om te investeren in de kerntaak –betaalbare huurwoningen- danig uitgehold.

Wij tellen onze zegeningen dat nu voor het eerst een samenhangende structurele aanpak van de woningmarkt vorm krijgt. Hypotheken worden door de fiscus verondersteld volledig te worden afgelost en het aftrektarief daalt gestaag richting het tarief in de eerste schijf. De huren worden geleidelijk opgetrokken naar meer kostendekkende niveau's. Door deze afbouw van subsidies bij zowel koop als sociale huur ontstaat vanzelf weer ruimte voor het middensegment van commerciële huur.

Deze nieuwe richting op de woningmarkt roept wel vragen op hoe de problemen tijdens de transitie kunnen worden verlicht en waar de eindbestemming ligt. De commissie

⁶⁹ Zo is de fiscale stimulering van riskante leningen aan kleine ondernemingen ('Tante Agaathregeling') met ingang van 2013 volledig afgeschaft. Verder is de box 3 vrijstelling voor sociaal ethisch en cultureel beleggen vervallen en voor groen beleggen drastisch versoberd.

⁷⁰ [1893]

⁷¹ CH, incl. standpunt destijds PvdA

steunt initiatieven tot oprichting van een nationale hypotheekinstelling met als doel hypotheekrentes om te zetten in verhandelbare obligaties met achtervang van de staat, zodat straks ook pensioenfondsen en andere financiële instellingen in hypotheekrentes kunnen beleggen. Hierdoor ontstaat voor banken meer ruimte op de balans om bedrijfskredieten te verstrekken en kan de hypotheekrente omlaag. Voorwaarde is wel dat tegenover de garantstelling van de staat realistische verzekeringspremies staan en dat banken blijven meedelen in wanbetalingsrisico's. Belangrijk is verder dat de 'loan to value' ratio's op termijn verder omlaag gaan.

Een sterke sociale huursector blijft ook in de toekomst van groot belang. Voor de lage inkomens kunnen de huurstijgingen richting kostendekkend niveau worden opgevangen door een hogere huurtoeslag. Woningcorporaties mogen niet worden gemarginaliseerd tot vangnet voor alleen de allerlaagste inkomens. Er moet meer worden ingespeeld op het bouwen van huurwoningen voor middeninkomens. Dat een op de vijf woningverkopers wil huren (waarbij de grootste groep het argument "vrijheid" gebruikt⁷²) geeft aan dat de markt in beweging is. Gemeenten moeten meer te zeggen krijgen over wat corporaties presteren. Het rijk moet de teugels van het volkshuisvestelijk toezicht eindelijk weer beetpakken en woningcorporaties afrekenen op hun wettelijke taak van 'met voorrang huisvesten van mensen met lage inkomens'. De EU moet daarbij op afstand blijven.

De tweede hoofdrichting betreft Investerings in infrastructuur. Dat is een klassieke mogelijkheid om economische tegenslag op te vangen, maar in de Nederlandse boekhoudkunde zijn daaraan beperkingen gesteld. In plaats van de bouw een impuls te geven op het moment dat burgers en bedrijven de hand op de knip te houden – en het weer wat rustiger aan te doen als bouwopdrachten uit de markt de prijs gaan opdrijven – wijst de publieke hand dezelfde kant op als de private, nl. de economisch verkeerde. Toch weten we dat gerichte investeringen in slim wegvervoer, op tijd rijdende treinen, waterbeheer, supersnel dataverkeer, hernieuwbare energie en zuinige woning- en utiliteitsbouw ervoor kunnen zorgen dat Nederland stevig kan blijven concurreren. Bijvoorbeeld door in samenhang met de verhuurdersheffing de corporaties ertoe te bewegen dat nu middelen worden vrijgemaakt om te investeren in nieuwbouw en verbetering van energieprestaties van bestaande bouw.

In de EU biedt, zoals onder Hoofdzaak I besproken, de Europese Investerings Bank het hiervoor noodzakelijke instrumentarium. De huidige afspraken in het Groei- en Stabiliteitspact helpen niet om een consistent onderscheid te maken tussen consumptieve

⁷² Nugeld.nl

en investeringsuitgaven. Er zijn verschillende mogelijkheden om de steven te wenden en daarmee als gunstig neveneffect de bouwsector van een broodnodige impuls te voorzien. Een optie is publiek-private samenwerkingsconstructies op te zetten, waarbij de overheid niet direct de hele kapitaalinvestering hoeft te doen, maar deze door het bedrijfsleven gefinancierd wordt, waarbij de overheid in termijnen over b.v. 15 jaar op basis van beschikbaarheid of de gebruiker via tol de rekening betaalt. Hiermee kan tevens de uitvoering efficiënter worden gedaan door hetzij betere, integrale risicobeheersing door het bedrijfsleven, hetzij door de optimalisatie van de levenscyclus van het kapitaalgoed (bijvoorbeeld door rationalisering van de onderhoudskosten). Een andere optie, waarop we onder Hoofdzaak V zullen terugkomen, is een vorm van herinvoering van het Fonds Economische Structuurversterking.

Belangrijk is tevens de rol van onze pensioenfondsen, die momenteel meer dan 90% van hun vermogen in het buitenland beleggen. Het argument dat de taak van de pensioenfondsen ophoudt bij een maximaal rendement voor hun deelnemers overtuigt niet, omdat de ervaring in de afgelopen twee decennia wel heeft geleerd dat agressief beleggen allerm minst een garantie vormt op stabiel rendement. De pensioenfondsen representeren zowel individuele aanspraken als maatschappelijk vermogen. Dat vermogen is onlosmakelijk verbonden met de kapitaal infrastructuur van ons land die is samengesteld uit uiteenlopende componenten gebouwen, transportverbindingen, de zeekering, onderwijs- en onderzoekscapaciteit, IT 'connectivity', energienetwerken enz. Een verplichting om bijvoorbeeld (in een groeimodel over meerdere jaren gespreid) een derde van het vermogen in eigen land te beleggen zou bijdragen aan het herdynamiseren van de binnenlandse kapitaalmarkt.

Hard rendement van softe investeringen

Wereldwijd concurreren landen om het binnenhalen van internationale bedrijven. Zogeheten secundaire of softe factoren - zoals bestuurlijke slagkracht; aantrekkelijkheid van wonen voor expats; netwerken en ondersteunende bedrijven; ruimte voor innovatie/ 'anders zijn'; dynamiek in de Kunsten – zijn belangrijk voor het aantrekken van internationale bedrijven. Amsterdam heeft de potentie om top te blijven scoren en de facto moet de Nederlandse Randstad als één veelzijdige metropool worden gezien en worden aangeprezen. We kennen de decennia lange obstructie en vertraging als gevolg van de op negentiende-eeuwse leest geschoeide bestuurlijke drukte en ook nu lijkt er geen gevoel van urgentie om met name het provinciale bestuur te herzien. Bestuur dat niet in zichzelf keert maar zich op internationale schaal presenteert tekent daardoor extra contracten met

investeerdere in binnen- en buitenland. Zoals het voorbeeld uit meerdere van Brainport Eindhoven laat zien: in de stedelijke ringen ligt het hart van economische dynamiek, en het bestuurlijk vermogen dient hieraan te worden aangepast. Dat kan dan helpen om echte snelle treinverbindingen (bijvoorbeeld om de surrealistische problemen met een snelle verbinding tussen Amsterdam en Brussel op te lossen) en goede beprijde wegen tot stand te brengen. Als we het gevoel van crisis van ons af willen schudden is dit "samen de schouders eronder" scenario de kans om de kracht van Nederland op de schaal te organiseren die onze status, nationaal inkomen en sociale cohesie zeer ten goede zal komen.

Dat zouden we ook willen toepassen op ons culturele erfgoed en toekomstig vermogen. Onlangs is de waarde van het Rijksmuseum voor de economie nog eens ondubbelzinnig aangetoond.⁷³ Het is belangrijk te erkennen dat het Rijksmuseum de top van de top kan representeren omdat ze gesteund wordt door een piramide van kunst- en cultuuruitingen die door de eeuwen heen Nederland een interessante plaats voor experiment en commerciële uitbating hebben gemaakt. De creatieve sector is een groeisector die veel exportproducten biedt, van dans tot en met nieuwe media. In de Stadstaat aan Zee en in andere internationaal aansprekende regionale centra is de kwaliteit van de cultuuruiting een vestigingsfactor voor mensen die binnenslands overwegen te verhuizen en zeker voor degenen die uit het buitenland komen. De bezuinigingen die die afgelopen jaren zijn doorgevoerd zijn naar onze mening kortzichtig. Hier en daar is het zeker mogelijk om wat meer met privaat geld te werken. Maar de prijs voor een verdere vermarkting van de kunst zal blijken in een afnemende mate van bijzonderheid, want het grote geld heeft de neiging de grootste gemene deler te bedienen. En dan verdwijnt het Nederlandse experiment en worden we zoals dertien in een dozijn, wordt met andere woorden onze concurrentiepositie ondermijnd. Dat zouden we, tegen een bescheiden kostprijs die zichzelf meer dan terugverdient, niet moeten willen. De commissie bepleit ingezette bezuinigingen te herzien met een 3-D bril en verschillende cultuursectorfondsen⁷⁴ extra ruimte te bieden voor initiatieven in een overkoepelend project **Innovatief Cultureel Ondernemen**, met nieuwe impulsen voor jong talent dat ruimte krijgt om de nog verborgen schatten van de 21^e eeuw bloot te leggen. Kunst en cultuur bieden zowel economische meerwaarde als immateriële verrijking van ons allemaal.

Arbeidsmotivatie op economische waarde schatten

⁷³ Rijksmuseum Bijzonder Binnenlands Product, Booz&Company 2013

⁷⁴ Fonds voor de podiumkunsten, Filmfonds, Fonds voor de beeldende kunst, Stimuleringsfonds voor de architectuur, Fonds voor de letteren.

In ons onderzoek naar “strategische” vernieuwing om het tij te keren en de algemene conditie van economie en samenleving te verbeteren is het de arbeidsmarkt die zorgen baart en kansen biedt. We hebben als PvdA’ers geen beschouwing nodig over de sociale betekenis van arbeid. In “Van Waarde” is dit voortreffelijk beschreven, wij bouwen daarop voort.

In het kader van dit rapport gaat het om het beoordelen van de economische effecten van de wijze waarop de arbeidsmarkt functioneert en mensen uitsluit of onvoldoende insluit. Het benoemen en oplossen hiervan is cruciaal om de economie nieuw perspectief, ja nieuw élan te geven. Mensen die zich er uitgeduwd weten of bang zijn voor hun baan of niet voldoende worden meegenomen in de kwalificatierace of vooral op afroep beschikbaar moeten zijn die verliezen vaardigheden en motivatie die – andersom, als we het goed doen – de meerwaarde kunnen bieden waarmee de Nederlandse concurrentiepositie staat of valt.

De boodschap van Boeri laat zich aldus samenvatten. Groei van bruto binnenlands product en aantallen banen zijn mooi, maar zwaarder voor de mensen tellen zaken als bestaanszekerheid en de kwaliteit van de arbeid in brede zin: binding met het bedrijf, baan zekerheid en vooruitzicht op ontwikkeling.

Drie kernpunten zullen echt het verschil maken: het houden van voldoende balans in een flexibele arbeidsmarkt; de noodzakelijk volgende fase van de feminisering van de arbeidsorganisatie op alle niveaus; en het openstellen van onze samenleving voor geleide immigratie die essentieel is om extra kennis binnen te halen en de dienstverlening op peil te houden.

Steeds meer mensen hebben flexibele, tijdelijke contracten en het aantal Zelfstandigen Zonder Personeel neemt hand over hand toe.⁷⁵ De doorstroom van een flexibel contract naar een vast contract is gedaald.⁷⁶ Volgens CBS-cijfers krijgen jongeren nu vrijwel nooit meer een vast dienstverband. Vaste werknemers worden in toenemende mate ondergebracht in pay-roll achtige constructies dan wel dat ze met verlies van sociale zekerheidsrechten in dienst worden genomen van een buitenlandse holding.

Flexibiliteit is belangrijk voor werkgevers om te kunnen inspelen op veranderende omstandigheden. Daarmee heeft het een positieve bijdrage voor de economie en de concurrentiepositie van bedrijven. Flex biedt ook kansen – allochtonen die zich eindelijk eens kunnen bewijzen en vooroordelen bij werkgevers kunnen ontkrachten, schoolverlaters

⁷⁵ Volgens de Nota naar aanleiding van het verslag Belastingplan 2014 bedraagt het aantal IB-ondernemingen inmiddels circa 950000

⁷⁶ Dekker, R., Houwing H. & Kösters, L. (2012). Doorstroom van flexwerkers. Economisch Statistische Berichten, 97(4628)

die hun eerste werkervaring opdoen en oudere werknemers die kunnen experimenteren met een wending in hun loopbaan. De keerzijde is dat flexibele contracten en zelfstandig ondernemerschap meer onzekerheid met zich mee brengen. Het behouden van een baan is minder zeker. Flexibele werknemers hebben bijvoorbeeld ook moeilijkheden bij het verkrijgen van een hypotheek. Uiteindelijk blijft voor veruit de meeste mensen een vaste baan het ideaal. Een 'leven lang leren' valt niet mee als je dat in je eentje moet organiseren. Mensen die een gezin willen stichten en een huis willen kopen hebben behoefte aan zekerheid voor langere termijn. Binding met het bedrijf is een belangrijke bron van sociale contacten in een tijd dat de traditionele maatschappelijke verbanden toch al verzwakt zijn. En ook belangrijk vanuit sociaal democratisch perspectief is dat binnen bedrijven veel impliciete solidariteit bestaat. Werknemers verschillen onderling vaak enorm in productiviteit die in de praktijk slechts zeer ten dele wordt vertaald in beloningsverschillen.

De wereld van de zzp'ers geeft inzicht in de trend in de nieuwe arbeidsverhoudingen. Er is een groep hoog opgeleiden gekomen die begrepen hebben hoe de nieuwe arbeidsmarkt werkt: ik doe het echte werk en de managers gaan er met de bonussen vandoor. Dat kan ook anders. Dat deze groep hoog opgeleiden nu steeds vaker zelfstandig wordt heeft ook te maken met de technologische ontwikkeling. Computers, gecompliceerde software, printers, telecommunicatie waren nog niet zo lang geleden dure kapitaalgoederen die alleen bedrijven zich konden veroorloven. Nu kunnen werknemers dat gemakkelijk zelf betalen en zo hun vroegere werkgever beconcurreren. Maar uiteindelijk gaat het bij de hoog opgeleide zzp-ers om een beperkte groep. Het gros van de nieuwe generatie zzp-ers is zelfstandige uit nood geboren en heeft moeite de eindjes aan elkaar te knopen. Bijgevolg zijn zij door concurrentie gedwongen een dusdanig laag tarief te vragen waardoor ze niet in staat zijn zich tegen deze onzekerheden te verzekeren. Ook een gebrek aan financiële kennis en inzicht speelt mee bij het niet verzekeren tegen dergelijke risico's. Dit dreigt steeds meer het collectieve sociale stelsel te ondermijnen. Enerzijds vormen deze zzp'ers een goedkope concurrent zónder zekerheden voor de vaste werknemers mét zekerheden. Een *race to the bottom* is gaande. Anderzijds zullen deze zzp'ers op het moment dat het erop aan komt een beroep moeten doen op de overheid. Waarmee de voordelen in eerste instantie privaat verdeeld worden tussen werkgever en werknemer, maar in tweede instantie de lasten publiek gedragen worden. De flexibele schil in Nederland is te groot is en geeft problemen doordat er niet in mensen in de flexibele schil geïnvesteerd wordt. Met negatieve gevolgen voor innovatie en de arbeidsproductiviteit. Door Europa heen heeft de cocktail van flexibele wegwerparbeid en behoudzuchtige

insiders geleid tot een structureel dalende productiviteitsgroei en daarmee trendmatig achterblijvende reële loonstijging.⁷⁷

Hoe de positieve kanten van de nieuwe ontwikkelingen te behouden en de negatieve aspecten terug te dringen? Allereerst schijnconstructies tegengaan en ook de werknemers met een flexibel contract of zelfstandigen zonder personeel sociale zekerheden en mogelijkheden tot scholing te bieden (zie het eerdere pleidooi voor omvorming van de O&O fondsen). De instituties en regelingen op de arbeidsmarkt zullen dus neutraal moeten zijn met betrekking tot de contractvorm. In navolging van een voor iedereen, werknemer of zelfstandige, in te voeren algemene spaarplicht voor pensioen, zou ook voor iedere werkende toegang tot publieke verzekering tegen arbeidsongeschiktheid mogelijk moeten zijn, op voorwaarde dat werkgevers mede verantwoordelijkheid blijven dragen. De zekerheden zouden kunnen worden losgekoppeld van cao's en gefinancierd kunnen worden door middel van nationale fondsen. In dit verband zou het voor werkgevers weer makkelijker moeten worden gemaakt om mensen in dienst te nemen door het terugbrengen van de periode van doorbetaling van loon bij ziekte. De huidige twee jaar bepaling vormt een hoge drempel voor het aannemen van (oude) werknemers. Het is ook een reden voor succesvolle zelfstandigen zonder personeel om ervoor te kiezen te blijven werken in een netwerk van zzp'ers in plaats van uit te breiden door werknemers in dienst te nemen. Halvering van de periode tot één jaar zou een krachtig signaal zijn welke kant het op moet.

Een belangrijke tussenweg is gelegen in versterking van een praktijk waarin tijdelijke contracten worden aangeboden voor een redelijke periode die begrensd is op 3 tot 5 jaar. Deze vorm tussen kortstondige tijdelijke en vaste contracten biedt voor zowel werkgevers als werknemers voordelen. De werkgever heeft profijt van het langer in dienst blijven van werknemers (positief voor arbeidsproductiviteit en innovatie) met behoud van ruimte voor verandering. De werknemer heeft profijt omdat hij bij deze contractvorm meer zekerheid heeft t.o.v. de kortstondige tijdelijke contracten en meer mogelijkheden om bijvoorbeeld een hypotheek af te sluiten. Meer dan bij een vast contract wordt de werknemer gestimuleerd tot arbeidsmobiliteit. Het interessante is dat dit in de wetgeving al mogelijk is, maar betrekkelijk weinig toegepast. Een goed voorbeeld hoe een innovatieve mentaliteitsverandering het economisch belang kan dienen. Sociale zekerheid voor werknemers met een flexibel contract en zzp'ers:

Ondernemers spelen een cruciale rol in de economie. Risico nemen dient te worden beloond en dus is het redelijk dat zelfstandigen minder belasting betalen dan werknemers.

⁷⁷ Tito Boeri in onder meer 'What happened to European mass unemployment', Willem F. Duisenberglezing 28 februari 2008

Een groter aandeel zelfstandigen biedt ook tegenwicht aan de steeds grotere macht van managers van grote ondernemingen, die een steeds groter deel van de koek voor zich opeisen. Zelfstandigheid is een goed alternatief voor mensen die gewoon hun vak willen uitoefenen en die zich blauw ergeren aan autoritaire bazen die er bovendien met de bonussen vandoor gaan.

De commissie wil echter de ogen niet sluiten voor de scheefgroei die de laatste jaren is ontstaan in de belastingheffing op werknemers ten opzichte van zelfstandigen. Terwijl de lasten op arbeid in loondienst de laatste tien jaar scherp zijn gestegen zijn de ondernemersfaciliteiten gestaag uitgebreid. Zelfstandigen betalen tot een inkomen van € 25.000 geen belasting vanwege de stapeling van mkb winstvrijstelling, de zelfstandigenaftrek en de diverse heffingskortingen.

Dit grote verschil in belasting- en premiedruk – dat bij vergelijkbare netto inkomens kan oplopen tot meer dan de helft van de totale arbeidskosten⁷⁸ – leidt er toe dat steeds meer bedrijven werknemers in loondienst ontslaan en vervolgens zelfstandigen tegen bodemtarieven inhuren. Een werkgever die een zzp-er hetzelfde netto-inkomen wil bieden als de werknemer in vaste dienst is ongeveer 25.000 euro kwijt. Voor de werkgever zijn die kosten dus zo'n 40% lager.

Er is een negatieve spiraal in beweging: een krimpend aantal mensen in loondienst moet een steeds groter deel van de belastingen opbrengen, waardoor ze nog duurder worden vergeleken met zelfstandigen. Werknemers financieren zo de uitholling van hun eigen positie en ook de uitholling van het draagvlak onder de sociale verzekeringen.

Wij staan voor een eerlijke en evenwichtige fiscale behandeling van werknemers ten opzichte van zelfstandigen. Daarbij dient rekening gehouden te worden met de risico's die ondernemers lopen en met de kosten van verzekering voor ziekte en ouderdom. Anderzijds dient schijnzelfstandigheid te worden tegengegaan en moet worden voorkomen dat louter fiscaal gedreven 'ondernemerschap' het draagvlak onder onze sociale zekerheid uitholt. De keuze tussen loondienst of zelfstandigheid dient een reële keuze te zijn. De ondernemersfaciliteiten moeten minder gericht zijn op inkomenssteun, weliswaar langs de weg van de geleidelijkheid gelet op de huidige slechte inkomenssituatie van veel

⁷⁸ Werknemers betalen in vergelijking met gepensioneerden, ondernemers, renteniers en zzp'ers een hogere inkomensafhankelijke ziektekostenpremie; subsidiëren via de ww-premie flexkrachten omdat veruit de grootste instroom in de WW komt vanuit aflopende tijdelijke contracten; betalen onevenredig meer belasting dan ondernemers (vanwege heffingskortingen of aftopping) en gepensioneerden; op de loonkosten van werknemers drukken allerlei sociale premies met opslagen voor scholing, reïntegratie, zwangerschapsverlof etc, die net zoveel het algemeen belang dienen als dat van de verzekerde werknemer – en dus ook beter vanuit de algemene middelen zouden kunnen worden gefinancierd.

zelfstandigen. Daarentegen mag het nemen van risico en het in dienst nemen van personeel meer worden beloond, bijvoorbeeld door (gedeeltelijke) vrijstelling van loonbelasting en selectieve cao-bepalingen voor de eerste vijf jaar voor startende kleine bedrijven. Als ondersteuning voor een redelijke risicobuffer zou moeten worden gekeken naar verhoging van de vrijstellingsgrens voor vermogen omdat dit bij zelfstandigen vaak ook dient als reservering voor ziekte en ouderdom.

Er zijn zeker andere ideeën die kunnen bijdragen.⁷⁹ Om uit de loopgraven te komen zou het goed kunnen zijn om een serieuze discussie te voeren over de voors en tegens van de Zweedse praktijk waarbij een (weliswaar fors) kortere WW duur wordt gecombineerd met langere opzegtermijnen en onmiddellijk "Van Werk naar Werk" ondersteuning met inzet van gelden uit transitiefondsen onder regie van sociale partners.⁸⁰

Hoofdzaak is dat we het water niet over de akker laten lopen. Vijftien jaar geleden sloten werkgevers en werknemers een akkoord dat toonaangevend in Europa bleek: Flexibiliteit & Zekerheid. Er is alle aanleiding om in tripartite overleg, voortbouwend op het Sociaal Akkoord dat al enkele aanzetten heeft gegeven, "Flexibiliteit & Zekerheid II" voor te bereiden. Daarbij zou nadrukkelijk de fiscale kant moeten worden betrokken met het oogmerk lasten beter te verdelen en in breder verband lasten op arbeid terug te dringen, zoals onder Hoofdzaak I bepleit. Onderdeel van deze benadering zou ook kunnen zijn de instelling van een permanente F&Z Monitor&Meldpunt door middel waarvan misstanden zouden kunnen worden geregistreerd en regelmatig over relevante trends zou worden gerapporteerd. Daarmee blijft de individuele ervaring op de arbeidsmarkt verbonden met het algemeen economisch belang om uit de hoogste motivatie de beste prestatie te halen.

De volgende emancipatiefase

We weten heel goed waar zich het belangrijkste potentieel bevindt van productiviteit en groei: in de hersens en handen van vrouwen die over de hele wereld heen gemiddeld beter zijn opgeleid dan mannen maar niet worden ingezet naar vermogen en beloning. Het gevolg is een onderbenutting van talent en suboptimale productiviteit. De OESO concludeert dat als gevolg van stereotiepe patronen in het onderwijs, binnen bedrijven en in het dagelijks leven (met name bij het ontbreken van kinderopvang) op alle niveaus van de economie "grote verliezen" worden geleden in termen van onderbenutte productiviteit en daarmee samenhangende levensstandaarden.⁸¹ In ons land is er de afgelopen decennia veel veranderd (groei van de arbeidsparticipatie) maar ook weer niet zoveel omdat vooral

⁷⁹ Zoals in het manifest "Naar een nieuw Dutch Design voor flexibel en zeker werk" (Wilthagen, Verhulp, Gonggrijp, Dekker en Van der Meer, 2012)

⁸⁰ "Leer van het Zweedse polderen" (Borghouts-Van de Pas in: Reflecties, Wilthagen 2012)

⁸¹ "Closing the Gender Gap: Act Now", OECD, 2012

vrouwen in kleine deeltijdbanen werken. Het streven van sociale partners om naar een participatiedoelstelling van 80% in 2016 te streven moet dan ook in dit licht worden gezien. Hiertoe is de rol van vrouwen op de arbeidsmarkt essentieel. De maatschappij moet zich daarop veel beter instellen zodat meer vrouwen ook hun verantwoordelijkheid nemen als deelnemer in het arbeidsproces. Een hogere arbeidsparticipatie is goed voor de economie - elke geïnvesteerde euro in het vrouwelijk arbeidspotentieel levert het drievoudige op - en bevordert economische zelfstandigheid.

In hierop gericht beleid moet de zogeheten **deeltijd-klem worden doorbroken**. Omdat de meeste vrouwen in deeltijd werken, ontbreekt de noodzaak om publieke voorzieningen zoals scholen, kinderopvang en verlofregelingen aan te passen. Maar omgekeerd beletten schooltijden bijvoorbeeld moeders om meer uren te werken. Aan deze patstelling komt een eind als publieke voorzieningen worden verbeterd zodat vrouwen niet gehinderd worden om te werken. Aan de andere kant moet een hogere arbeidsparticipatie worden gestimuleerd met flexibeler werkwijzen en fiscale tegemoetkomingen. Daartoe behoort dringend verbetering van de mogelijkheid voor alleenstaande ouders (60% van alle volwassenen in de bijstand is vrouw) om met deeltijdwerk uit de bijstand te kunnen komen, met een inkomenstoelage.

Het participatievraagstuk van vrouwen is niet enkel meer een proces van herverdeling, maar veel meer een combinatievraagstuk. Vrouwen willen meer werken als ze hun werktijden flexibel kunnen indelen, als er mogelijkheden tot thuiswerken zijn en als ze meer van hun netto-inkomen overhouden. Voor vrouwen met kinderen wegen voorgaande factoren nog zwaarder.⁸² Op dit moment is er wel sprake van flexibilisering van arbeidsduur (ongeveer alles tussen de tien en veertig uren per week werken wordt als normaal beschouwd), maar om meer vrouwen (meer uren) een reële kans te bieden om te kunnen werken, is het belangrijk dat werktijden en werkplaatsen ook flexibel worden gemaakt. Werktijden, tijden van opvang en onderwijs, maar bijvoorbeeld ook van (semi)publieke dienstverleners als zorginstellingen, winkels, bibliotheken en banken dienen beter op elkaar afgestemd worden.⁸³ Hier ligt ook een economisch en sociaal argument om, mede in het kader van werkgelegenheidsbeleid zoals onder Hoofdzaak I bepleit, de markt voor persoonlijke dienstverlening open te gooien.

⁸² Meer kansen op werk

Laten we de alledaagse feiten⁸⁴ onder ogen zien die te vaak buiten beschouwing van beleidsmakers blijven: één op de vijf volwassen Nederlanders geeft meer dan drie maanden of meer dan acht uur per week hulp aan een hulpbehoevende naaste. Van hen geven 1,1 miljoen mensen zowel langdurige als intensieve hulp, deze groep is groeiend en bestaat vooral uit vrouwen. De economische noodzaak van verhoging van arbeidsparticipatie knelt dus met deze trend en met deze ongelijke verdeling van druk en verwachtingen op vrouwen.

Dit kan niet in de eerste plaats door wetten en regels of meer collectief geld worden opgelost. Voor een samenleving van werkelijk gelijke (m/v) kansen is het allerbelangrijkst het veranderen van onze gewoonten zoals 5 x 8 op het werk en in de file, broodtrommel mee, en wie doet het huishouden; vier keer per dag de kinderen naar en van school; vier keer week de kinderen naar ballet of voetbal; twee keer per week op bezoek bij de ouders in de aanleunwoning of het verpleeghuis; naar de film; formulieren invullen; de hond uitlaten of de tuin harken enz. enz. Het is wel duidelijk waaruit die overmaat aan kleine part-time banen voor vaak goed opgeleide vrouwen te verklaren is. Het gaat niet allemaal samen. En toch zal de druk nog groter worden met het (steeds) ouder worden van ouders. Dit is een groot goed, en dus bedoeld om voortdurend 'uitbesteed' te worden omdat er geen tijd is. En ook omdat we ons niet kunnen veroorloven de collectieve uitgaven voor ouderenzorg ongebreideld te laten oplopen; het zal van een combinatie van solidaire zorg en individuele aandacht moeten komen.

Om dat mogelijk te maken zullen we de organisatie van de arbeid in het grotere geheel van de tijdsindeling van de samenleving moeten herzien. Dit is geen taak waarbij de wetgever voorop staat. Het is ook geen keurslijf om iedereen in te persen. Het gaat primair om het verruimen van de keuzemogelijkheden voor vrouwen en mannen om zorgtaken te kunnen combineren met werk, een zelfstandig inkomen en loopbaanmogelijkheden, al naar gelang de individuele capaciteiten en keuzes. We kunnen er niet omheen dat het ook economisch gezien van het grootste belang is onszelf beter te organiseren. Wie meer tijd wil hebben voor levenskwaliteit, de zorg voor elkaar, die zal maximaal moeten investeren in economische participatie en productiviteit. Anders klopt de som niet meer. Met het oog op dit alles bevelen wij aan stappen te zetten op weg naar een combinatiepatroon van 2x4, waarbij het arbeidsproces zo wordt georganiseerd dat mannen en vrouwen ieder vier dagen per week aan het arbeidsproces kunnen deelnemen. Per dag 9 uur werken (bij een voltijd baan) maakt een dag vrij om niet in de file te hoeven staan en tijd te hebben voor het vervullen van zorgtaken. Als meer mannen voor grote deeltijd banen kiezen, maken zij het

⁸⁴ mantelzorgsteunpunt.nl

ook voor veel vrouwen beter mogelijk meer uren aan de slag te gaan. We verwachten dat vooral jonge mannen geïnteresseerd zijn in een 2x4-patroon. Voor beide partners zou kunnen gelden: een 2x4 'model' is beter dan het huidige vaak voorkomende 1 ½ 'model' – uiteraard binnen het gegeven dat mensen uiteindelijk hun eigen keuzes maken. Wat hier verder in past is het doorzetten van een belangrijke cultuurverandering binnen organisaties rondom het "zelfstandig roosteren". Wanneer mensen zelf in de gelegenheid worden gesteld hun roosters op te stellen kunnen zij de verschillende taken beter afstemmen. De werkgever zal profiteren van de grotere interne flexibiliteit. Om dit mogelijk te maken zullen werkgevers en werknemers uit de houdgreep moeten komen waarin zij elkaar nu houden. Zij zouden elkaar meer moeten vertrouwen dat het belang van de onderneming of organisatie inderdaad een wederzijds belang is.

Idealiter zou de tijd om carrière te maken over een langere periode moeten worden uitgesmeerd. Nu ligt dat tussen je 30ste en je 40ste, het moment dat je ook een gezin sticht. Dit patroon spoort niet meer met de realiteit. Mensen leren langer door, starten later met werken, leven langer, maar gaan nog steeds vroeg met pensioen. De overheid kan een inclusiever levenspatroon stimuleren door een voorbeeld te nemen aan de Scandinavische landen: meer investeren tijdens het spitsuur van het leven en minder in de zorg en de pensioenen.

Cruciaal is dat we de voorzieningen voor de opvang van jonge kinderen beter op orde krijgen dan de hapsnap die er nu nog is omdat we blijven hinken op verschillende gedachten (privé keuze of publieke organisatie? zelf betalen of subsidiëren?). De Taskforce Kinderopvang⁸⁵ concludeert dat het veld van kinderopvang, peuterspeelzalen, onderwijs en verenigingsleven te versnipperd is. Zij pleit voor het integreren van deze belangrijke voorzieningen. De heroverwegingswerkgroep Toeslagen concludeert dat bezuinigingen op de kinderopvangtoeslag vrouwen harder plegen te treffen dan mannen, met name door negatieve inkomenseffecten of minder participatie⁸⁶. Er zijn ideeën⁸⁷ om de voorschoolse "kind regelingen" te vervangen door één duidelijk kader voor het samenvoegen van kinderopvang en peuterspeelzaal onder verantwoordelijkheid van de school. Op een aantal dagdelen in de week wordt dan voor- en voerschoolse educatie (VVE) geboden. De school wordt – in aanvulling op de onderwijstaak – in dat model ook verantwoordelijk voor de opvang tussen 8 – 18 uur van kinderen van tot 12 jaar gedurende 48 weken per jaar. Voor het goede begrip: tot aan het vierde jaar en voor en na de reguliere schooltijd is er geen verplichting, maar wel een voor ieder beschikbare faciliteit. Die faciliteit kan het belang van

⁸⁵ Taskforce Kinderopvang/onderwijs 2010

⁸⁶ Onderzoek E-Quality – Aletta

⁸⁷ Inspectie Rijksfinanciën: Het kind van de regeling, 2010

kinderen dienen die veel baat kunnen hebben bij spelend onderwijs vanaf zeer jonge leeftijd. En ze stelt ouders in staat om beiden werk te vinden in overeenstemming met capaciteiten en loopbaanperspectief.

Duitsland heeft in augustus een wettelijke garantie ingevoerd voor opvang van ieder kind van 0-3 jaar (werkloze Nederlandse kinderleidsters wordt geadviseerd om in Duitsland een baan te zoeken omdat er daar tekorten zijn als gevolg van het nieuwe beleid⁸⁸). Denemarken is een voorbeeld van een land dat heeft ingezet op een familiebeleid dat veel publiek geld kost, maar veel meer oplevert.⁸⁹ De publieke investering in kinderen van 0-2 jaar in Nederland is laag is (0.1% van bnp) in vergelijking met de rest van Europa (0,27 %). Vanuit economisch oogpunt kunnen we ons die halfslachtigheid niet blijven permitteren. Dit kan een belangrijke bijdrage zijn om te bevorderen dat rond 2020 zeg 70% van de vrouwen economisch zelfstandig kan zijn (nu is dat 52%) en dat 40% van middenkader en hogere managementposities door vrouwen kunnen worden ingenomen. Dit dient niet alleen een sociale (emancipatie) doelstelling, hoe principieel zwaarwegend op zichzelf ook. Het gaat hier om economische noodzaak als draagvlak voor blijvende solidariteit. Daarom aarzelen ook niet om te pleiten voor opvoering van de druk om al het talent naar boven te halen met de invoering van quota voor vrouwen in topposities bij overheid en bedrijven. De ervaringen in Noorwegen met quota wijzen uit dat meer diversiteit in de top van bedrijven en overheidsinstellingen tot betere bedrijfsresultaten leidt.⁹⁰ Ook door de arbeidsorganisaties heen is het economisch belang gediend met het openbaar maken van loonniveaus (en voorkomende verschillen tussen mannen en vrouwen) binnen sectoren en beroepsgroepen; en met het publiceren van gegevens over deelname (m/v) aan scholing en bijscholing. Meten is weten te innoveren.

Migratie geleiden

Economische aantrekkingskracht en demografische druk leiden tesamen tot aanhoudende belangstelling voor of hoop op immigratie. Migratie is een markt. En net zoals andere markten is regulering nodig om sociale en economische redenen. De druk van de migratie die veel Nederlanders ervaren kent verschillende gezichten. Vanuit het zuidoosten van Europa zijn het zowel hoogopgeleide jongeren die willen studeren en carrière maken als laagopgeleide handwerkers die meer willen verdienen dan thuis. Van buiten Europa blijft de

⁸⁸ nos.nl 14 augustus 2013

⁸⁹ Zo heeft de Deense socioloog Gøsta Esping-Andersen berekend dat de uitgaven van de Deense overheid ten aanzien van kinderopvang een rendement van 43% opleveren door het (extra) inkomen dat vrouwen genereren

⁹⁰ <http://www.mejudice.nl/artikelen/detail/effect-noors-quotum-positief>

druk aanhouden uit landen waar pure armoede mensen ertoe drijft elders hun heil te zoeken voor henzelf en hun gezinnen. Vanuit ons eigen belang gezien weten we dat we het matig doen in het aantrekken van kennismigranten in Nederland (2.4% hooggekwalificeerde immigranten t.o.v. totale beroepsbevolking versus OESO-gemiddelde van 4.2%⁹¹) en dat we nu en straks handen tekort komen in de dienstverlening binnen bedrijven, in het publieke domein en vooral in de (ouderen)zorg – de organisatie waarvan repercussies heeft op de algemene productieve inzet van mannen en vooral vrouwen. Tegelijk moeten we alert zijn dat in een tijd van oplopende werkloosheid er geen banen worden bezet waarvoor uitkeringsgerechtigden in aanmerking komen. Ook wordt de morele vraag opgeroepen of het juist is, met name binnen Europa, dat zoveel jongeren hun thuis moeten verlaten wegens een financiële crisis waarbij het medicijn de zorgelijke situatie thuis er niet beter op maakt.

Ons uitgangspunt is dat in de komende decennia werknemers van binnen en van buiten de EU van toenemend belang zijn voor innovatieve en dienstverlenende bijdragen op verschillende niveaus van kwalificaties. Indien we de kop in het zand steken zullen we me moeilijker uit de crisis komen en ons sneller voor nieuwe problemen zien gesteld. Het is daarbij ook van belang de feiten te onderkennen die aangeven dat per saldo immigratie geen negatief beslag legt op publieke voorzieningen en uitgaven, zoals nog wel eens verondersteld op basis van begrijpelijke zorgen over druk op sociale en zorgvoorzieningen. De OESO heeft voor de lidstaten een diepgaand onderzoek hiernaar gedaan dat deze begrijpelijke zorgen wegneemt.⁹²

De commissie onderkent twee belangrijke opgaven als basis voor een meer samenhangend en transparant van arbeidsimmigratie.

De eerste betreft de immigratie vanuit overige EU-lidstaten conform de Europese wetgeving.⁹³ We zijn ons bewust dat er negatieve aspecten kleven aan de toestroom van vooral minder of niet geschoolden werkzoekenden uit andere lidstaten. De geschiedenis van de Unie leert echter dat per saldo de effecten positief uitpakken voor zowel de ontvangende landen als voor de betrokken werkers die in grote meerderheid plegen terug te keren naar het land van oorsprong zodra daar de economische condities zijn verbeterd of mogelijkheden worden gezien om succesvol te investeren. Wij voorzien dat dat ook in deze, door de slechte conjunctuur bemoeilijkte, fase het geval zal zijn op voorwaarde dat het vrije verkeer van EU werknemers niet tot onder bieding leidt ten opzichte van wettelijke en/of bij

⁹¹ BCG Rapport NL 2030; p21

⁹² International Migration Outlook Report 2013, OECD

⁹³ per 1 januari 2014 heeft dit betrekking op alle lidstaten m.u.v. Kroatië

CAO vastgelegde contractverplichtingen. Aanscherping en strikte handhaving van de EU Detacheringsrichtlijn staan hierbij centraal. We mogen niet naïef zijn op dit punt: de druk is groot om wel op bodemniveaus te concurreren. De commissie bepleit dat Nederland zich hard maakt voor het scheppen, als onderdeel van de Sociale Unie, van een "Interne Arbeidsmarkt" zoals destijds de "Interne markt" is gelanceerd als ambitie, met inmiddels en steeds hoger percentage van realisatie. Onder de "Interne Arbeidsmarkt" dienen geharmoniseerde regels te vallen dat er per land een minimumloon, sociale bescherming, pensioenrechten en contractrechten zijn die zowel voor binnenlandse als voor buitenlandse werknemers moeten gelden. Ook zou een dergelijk initiatief de druk moeten vergroten op alle lidstaten om gemeenschappelijke verplichtingen te aanvaarden zonder mogelijkheid tot "opt out" uitzonderingen. Langs deze weg kan de molensteen worden verwijderd die de Britten al te lang aan de sociale portefeuille hebben gehangen. Zo kan het interne migratiepotentieel binnen de EU beter bijdragen aan economische dynamiek en groei zonder afbreuk te doen aan sociale verworvenheden die wij zien als noodzakelijke basis voor productiviteit en inclusiviteit. Dit is ook de manier waarop de concurrentie met de VS, China, India en Brazilië en hun enorme potentieel aan interne arbeidsmarktdynamiek op vergelijkbare schaal als die in Europa kan en moet worden aangegaan.

De tweede opgave, immigratie van buiten de EU is van een andere orde. Door het breed verbreide misbruik of oneigenlijk gebruik van asielzoekersprocedures is tot nu toe veel van de aandacht van de Europese Commissie uitgegaan naar de afstemming tussen lidstaten op dit punt in het kader van het "Home" beleid. Hierdoor en door de overwegend nationale kenmerken van arbeidsmarkten lijken serieuze inspanningen ter afstemming van arbeidsmarktimmigratie voorlopig weinig waarschijnlijk. Nederland is dus zelf aan zet en heeft een belangrijke stap genomen met de Wet Modern Migratiebeleid die op 1 juni 2013 in werking is getreden. Wat echter opvalt is een 'van onderaf' benadering die in wezen het initiatief overlaat aan bedrijven en instellingen die al dan niet gebruik willen maken van een al dan niet tijdelijke mogelijkheid tot het aantrekken van buitenlandse deskundigen, studenten of personeel voor verschillende werkniveaus.

De vraag moet gesteld worden of dit vanuit voldoende basis biedt om er voor heel Nederland het beste uit te halen. De weg naar de toekomst vereist een verstandig en systematisch georganiseerd beleid van geleide immigratie, voorzien van de volgende ingrediënten.

Op korte termijn moet het mogelijk zijn het aantal kennisimmigranten drastisch op te schroeven, op weg naar het OESO gemiddelde binnen 5 jaar⁹⁴ en het top kwartiel in 10 jaar. We moeten dan wel bereid zijn om hooggekwalificeerde kandidaten en hun gezinnen een warm welkom te heten. Bestaande of eventueel aanvullende belastingfaciliteiten dienen concurrerend te zijn met omliggende landen. We gaan ervanuit dat de nieuwe wet ook voor bedrijven met minder dan 250 werknemers de visumprocedure daadwerkelijk zal vereenvoudigen. Ook kan worden gedacht aan afspraken met grote organisaties en bedrijven dat Engels daar een tweede voertaal kan zijn, met gerichte training voor niet goed Engels sprekende Nederlanders.

Een bijzonder interessant idee⁹⁵ is om het profijt van Oost-Europese "brains" die onze universiteiten en onderzoeksinstituten hebben verrijkt te delen in gezamenlijke onderwijs- en onderzoekscurricula met universiteiten in Oost-Europa. Dat zal Europa goed doen in de wereld en op termijn ook een omgekeerde "brain drain" mogelijk maken.

Voor een meer structurele aanpak beveelt de commissie aan een permanente Adviescommissie Geleide Migratie in te stellen, waarin overheid (rijk en gemeenten) en organisaties van werkgevers en werknemers op periodieke basis quota vaststellen voor toegestane migratie (van niet-EU werknemers).⁹⁶ Inspiratie voor dit voorstel ontleen wij aan de Britse Migration Advisory Committee⁹⁷, dat het mandaat heeft om regelmatig economische analyse aan te leveren van vraag- en aanbod gegevens relevant voor het immigratiebeleid. Wij zouden wat verder willen gaan door de Adviescommissie om gerichte beleidsadviezen uit te brengen op basis van arbeidsmarkttekorten per sector en kwalificatieniveau; behoefte aan onderzoek per vakgebied en onderzoeksinstituut; en de maatschappelijke voorzieningen die nodig zijn ten behoeve van tijdelijke of permanente vestiging. Hierop zouden periodieke aanbevelingen moeten volgen met betrekking tot specifieke sector- dan wel kwalificatie quota voor immigratie van buiten de EU en eventueel gericht beleid ten aanzien van immigratie vanuit EU-lidstaten. De regering zou vervolgens een beleidsreactie aan de Kamer moeten zenden, die daarover ook de Adviescommissie zou kunnen horen. Door middel van deze innovatieve werkwijze kan zo nauw mogelijk worden aangesloten bij actuele behoeften en tevens noodzakelijk draagvlak worden geschapen ter ondersteuning van economische prestatie en motivatie en cohesie in de samenleving.

⁹⁴ NL 2030, Huub Kurstjens e.a., Rapport Boston Consulting Group 2012

⁹⁵ prof. Gerald de Haan in: Rood, juni 2013

⁹⁶ Dit laat onverlet de bepalingen en internationale verplichtingen met betrekking tot asielzoekers en vluchtelingen.

⁹⁷ <http://www.ukba.homeoffice.gov.uk>

HOOFDZAAK IV: TRANSPARANTIE: VERANTWOORDING EN ZEGGENSCHAP

De zeggende deel uit te maken van een informatiesamenleving, maar hebben de grootste problemen om tijdig de juiste informatie tot ons te krijgen. Zelfs nu bij velen de ogen geopend zijn door de excessen bij bedrijven en semi-overheidsorganisaties, zal het nog niet meevallen de handen op elkaar te krijgen voor een actievere rol van politiek en overheid. De retoriek over een "kleinere overheid" heeft diepe sporen getrokken en anti-politiek sentiment (tegen "Den Haag" of "Brussel") is niet zelden een troefkaart om een sterke positie in, inderdaad, de regeringscentra te bemachtigen. Om draagvlak te verwerven moeten we een combinatie vinden van voorschrift, toezicht en openbare verantwoording, die zijn gebaseerd op het beginsel dat deskundigheid niet alleen aan insiders behoort en dat zeggenschap ook bij outsiders dient te berusten.

Dit is dan ook het moment om door machtsvorming, zeggenschap en nieuwe organisatievormen het welzijn van mensen en de kwaliteit van onze natuurlijke omgeving als doel van economisch en maatschappelijk succes op te waarderen. Het is het moment om vakbonden, niet-gouvernementele organisaties, werknemers in bedrijven en instellingen, gepensioneerden en vele betrokken burgers op gepaste wijze te betrekken bij private beslissingen die het publieke belang raken – ook omdat een goede organisatie van het publieke domein essentieel is voor het succes van privaat ondernemen. Transparantie in de privaat-publieke wisselwerking is hiervoor een algemene voorwaarde, waardoor vertrouwen kan worden herwonnen. Dialoog en discussie zijn soms de beste wegen om verder te komen en niet in een kluwen van onmogelijk te handhaven regels terecht te komen. Op een aantal punten zal echter uit het oogpunt van correctie en preventie effectieve zeggenschap en wettelijke voorschriften moeten worden geregeld, in het bijzonder om consumenten te beschermen tegen de kleine letters van de grote globalisering (met financiële producten die zelfs door de bazen niet meer werden begrepen). Door alles wat de financiële crisis mondiaal heeft losgetrokken wijst het internationale concurrentie argument over (de)regulering niet langer eenzijdig naar "minder" maar naar "helder". Ondernemers en investeerders zijn daarmee meer gebaat dan bij het achteraf meebetalen aan de rekening van sociale of ecologische verwaarlozing.

De als paddenstoelen uit de grond geschoten toezichthouders in Nederland en Europa die het reilen en zeilen van producenten- en consumentenmarkten in de gaten houden zijn hierop deels een antwoord. Het risico blijft echter dat de regels worden opgesteld door de insiders zelf en dat de toezichthouders van binnenuit worden gerekruteerd op grond van "deskundigheid" die vaak allerminst een garantie is gebleken

tegen ontsporingen. En een ander risico dat we signaleren is dat een verder verkleinde overheid op een zeker moment capaciteit binnenshuis gaat missen die nodig is om objectief te kunnen oordelen over macht en tegenmacht in de markt. Een overheid hoeft niet groot te zijn – maar moet wel over de middelen beschikken om strategische deskundigheid in huis te houden en jong talent aan zich te binden. En de politiek kan leren van onderzoeksjournalistiek: zet niet alle schijnwerpers op de waan van de dag, investeer menskracht en middelen in het doorlichten van kongsi's en het doorhebben van klatergoud.

Eenvoudige oplossingen zijn er meestal niet. De crisis biedt echter alle aanleiding om te experimenteren met nieuwe methoden van transparantie en verantwoording niet te schuwen.

Financiële sector vermaatschappelijken

In de Economische Monetaire Unie (EMU) is een structuurfout vastgelegd: hoewel de financiële sector zich in toenemende mate aan nationaal toezicht onttrok, kwam er geen Europese regelgeving voor de financiële sector. Inmiddels zijn er belangrijke stappen gezet om dit gebrek te corrigeren. We zijn hiermee op de goede weg, tegelijkertijd is er op een aantal punten geen sprake van een radicale koerswijziging, die wel nodig is om risico's echt uit te bannen: het systeem van shadow-banking werkt nog steeds op dezelfde manier, er is geen splitsing van zaken- en nutsbanken en de financiële sector betaalt nog niet voldoende mee aan het oplossen van de eigen problemen, hoewel recent belangrijke stappen zijn gezet door de Ecofin raad met het voorop stellen van "bail-in" boven "bail-out" van kapitaalverschaffers.

Dit kan vertrouwen in een gemeenschappelijke lotsbestemming vergroten. Zo zal ook een gemeenschappelijk Europees depositogarantiestelsel kunnen bijdragen aan het versterken van het vertrouwen in het systeem en in elkaar. Daaraan voorafgaand moet de volgende fase van de sanering van het bankwezen worden afgerond, waarin de ECB voor de zware opdracht staat om tot een consistente beoordeling te komen van de solvabiliteit van de banken in de lidstaten. Daarin mogen geen risico's verborgen blijven of naar de toekomst worden verschoven. Dat zal echter de behoefte in beeld brengen van herkapitalisatie van banken, waarbij opnieuw de vergelijking met de VS relevant is. Nederland kampt met een 'financieringsgat': de uitstaande leningen van banken belopen zo'n 1000 miljard, waarvan ruim 600 miljard hypothecaire leningen. Dat kan slechts voor de helft gefinancierd worden door spaargelden (330 miljard) en deposito's van bedrijven (170 miljard). Financiering op de internationale kapitaalmarkt via securitisaties is na 2008 te duur geworden, als het al mogelijk is. Daar komt nog bij dat de aanscherping van de

internationale vermogenseisen⁹⁸ de kredietverlening afknijpt. De laatste aflevering van het boek over de sanering van het bankwezen in Nederland en Europa is dus nog niet geschreven en de overheid zal hieraan constructief moeten bijdragen, of we dit nu leuk vinden of niet. Dit versterkt de noodzaak zodanige harde voorwaarden te stellen dat de normen voor bankieren en het toezicht op de uitvoering helder zijn geregeld en niemand de kans krijgt om een bonusvertrek naar de zuiderzon voor zichzelf of zijn medebestuurders te regelen. Dan kan er ook ruimer worden ingezet op sanering van banken in de Eurozone met inzet van Europese steunmiddelen of -garanties, een helaas onderbenut instrument dat ook een aparte plaats in de begrotingsregels zou moeten krijgen. Bij beperkte inzet van deze middelen kan "pennywise poundfoolish" zijn.

Hoe duidelijk ook het primaat van de Europese Unie om de kaders te stellen voor de lidstaten, er blijft belangrijke ruimte voor, en noodzaak van op de Nederlandse markt gerichte normering. Het is treurig dat een vaak aangeprezen exportkwaliteitssector zo tekort heeft geschoten. Het is belangrijk dat voorwaarden worden gecreëerd voor een gezond, blijvend internationaal georiënteerd stelsel van banken, geleid door bescheiden en realistische bestuurders.

Sinds het uitbreken van de financiële crisis in 2008 zijn er belangrijke stappen gezet om de financiële sector te beteugelen.⁹⁹ De ABN Amro is genationaliseerd tegen een buitengewoon hoge prijs inclusief, schadepremie voor de belastingbetaler, waarna onlangs SNS volgde. ING werkt nog steeds met staatssteun. Intussen lijkt de reflex om terug te gaan naar de markt, te domineren in het uitstippelen van de weg vooruit. Om de gemoederen te sussen wordt er gesproken over het scheiden van "nuts- en zakenbanken".¹⁰⁰ De vraag is echter of een dergelijke strikte scheiding in Nederland werkbaar is. Ten eerste is de omvang van het zakenbankgedeelte in Nederland klein. Ten tweede ligt een groot deel van de dienstverlening van zakenbanken (valutatermijntransacties, emissies van effecten en dergelijke) in het verlengde van de normale bancaire diensten aan het bedrijfsleven. Dat valt moeilijk op te knippen. Afsplitsing van zakenbanken zou enkele kleine banken opleveren die moeilijk kunnen concurreren met de grote buitenlandse zakenbanken. We vrezen dat die banken dan zullen worden weggeconcurrereerd dan wel hapklare brokken worden voor buitenlandse grootbanken. Tenslotte is het zeer de vraag welk probleem

⁹⁸ Zoals afgesproken door het Basel Comité voor Bankensupervisie (Capital Directive Requirements)

⁹⁹ Zoals het provisieverbod voor de financiële tussenhandel in hypotheek en verzekeringen. Daarnaast is naar Brits voorbeeld een bankenbelasting ingevoerd en is de wetgeving voor accountants drastisch aangescherpt (verplicht rouleren en scheiding advies en controle).

¹⁰⁰ De term "zakenbank" wekt verwarring: "investeringsbanken" lijkt beter aan te duiden om welke activiteit (voor eigen rekening) het gaat wanneer over splitsing van functies wordt gesproken.

hierdoor precies wordt opgelost. De grote verliesposten voor de Nederlandse banken zitten de laatste jaren juist niet bij het zakenbankieren, maar in de kredieten aan het bedrijfsleven en de hypotheek op huizen en commercieel vastgoed, derhalve in het 'nutsgedeelte'.

Een alternatief voor het opsplitsen van banken is het organisatorisch omheinen ("ringfencing") van risicovolle activiteiten. Dit moet testamentair (in "living wills") vastgelegd worden zodat in geval van faillissement het 'nutsgedeelte' uit de boedel kan worden gehaald, met achterlating van de schulden voor de aandeelhouders en andere externe kapitaalverschaffers. Deze route lijkt voor Nederland een betere optie dan het geforceerd splitsen van banken in nuts- en zakenbanken. Daarmee is echter het belangrijkste probleem nog niet opgelost: dat van het 'moral hazard'¹⁰¹ gedrag van "systeembanken" die weten dat de samenleving het zich niet kan veroorloven dat ze omvallen. Plat gezegd: winsten vallen toe aan aandeelhouders en bestuurders, verliezen zijn voor de samenleving. Dat heeft aangezet tot het nemen van onverantwoorde risico's. We willen niet het risico lopen die nachtmerrie nog een keer te ondergaan. We zijn er niet zeker van dat we (collectief) al voldoende lering hebben getrokken, zoals blijkt uit de algemene fixatie op de vraag wanneer ABN Amro terugkeert naar de beurs. Of dat de door de overheid aangewezen commissarissen bij ING er meteen weer uitgaan wanneer de schulden aan de belastingbetaler zijn afbetaald. Gaat daar niet aan vooraf de vraag hoe structureel samenloop én scheiding van verantwoordelijkheden tussen het publieke en private domein zijn vastgesteld? En nog eens drie keer nadenken of de beursgong niet als een molensteen om de nek hangt van lange termijn denken en betrouwbaar financieren en dat er alternatieven zijn te bedenken in samenwerking en samenspraak met minder vluchtige en ongeduldige kapitaalverstrekkers?¹⁰²

We pretenderen niet daarvoor één samenhangend model voor ogen te hebben. En we onderschrijven het uitgangspunt dat banken private ondernemingen zijn. Maar het zijn niet zomaar ondernemingen. Hun rol in het doen functioneren van de financiële infrastructuur als 'utiliteit' vereist solide regelgeving en streng toezicht. Voordat de beursgong klinkt is het dan ook nodig een brede maatschappelijke discussie over het gewenste banktoezicht te bevorderen. Onze gedachten zijn de volgende.

In het verlengde van het pleidooi van de commissie-Wijffels¹⁰³ is Nederland gediend met een diversiteit aan structuren als basis voor het functioneren van het bankwezen. De overheid bepaalt dit niet direct maar kan wel zodanige voorwaarden stellen dat er ruimte is en blijft voor een mix van publieke en private verantwoordelijkheid; voor private

¹⁰¹ Het afwentelen van de effecten van risicovol gedrag op anderen, in dit geval de belastingbetalers.

¹⁰² Kalff en Verkoren (in: Becker/Hurenkamp/Kalma: "Lessen uit de crash", 2012)

¹⁰³ "Naar een dienstbaar en stabiel bankwezen", commissie-Wijffels, 2013

coöperatieve vormen en voor privaat bankieren zonder meer. De crux is om een zodanige verdeling van verantwoordelijkheden te organiseren dat er geen ruimte meer is voor eenzijdige afwenteling van risico's. Met andere woorden: indien en voor zover een of meerdere van de grote banken worden beoordeeld als "too big to fail"¹⁰⁴, is er een dwingende noodzaak om de invloed van de overheid in de formele structuur van de betreffende ondernemingen vast te leggen. Dat kan op verschillende wijze worden vormgegeven: door middel van een gouden staatsaandeel, een permanente toezichtstructuur of een rechtsgeldig convenant – om maar een paar opties te noemen. De kernboodschap die hiervan moet uitgaan is dat de overheid weliswaar niet in de plaats kan of wil treden van de private ondernemingen die banken behoren te zijn, maar wel namens de belasting betalende burgers een streep dient te trekken tot waar en wie de afdekking van risico's zich uitstrekt. Dus: wilt u naar de beurs of wilt u voor eigen rekening en winst als binnenlandse of buitenlandse bank op de Nederlandse markt opereren? Gaat u gang. Maar laat ons erbuiten. Als overheid kunnen wij alleen achtervang zijn voor "systeembanken" die de gemeenschap tot hun systeem van besluitvorming toelaten. De vraag is hoe door regering en parlement deze nieuwe verhouding vooraf kan worden vastgelegd teneinde niet achteraf de scherven te mogen opruimen? De commissie-Wijffels¹⁰⁵ beveelt aan dat banken het "sociaal contract" herbevestigen door hun visie op de rol die zijn in de samenleving vervullen te expliciteren in een maatschappelijk statuut en daarover de publieke dialoog aan te gaan. Men kan betwijfelen of dit voldoende tegemoet komt aan de wenselijkheid om zowel de gezamenlijke als de te scheiden verantwoordelijkheden zwart op wit vast te leggen. De Minister van Financiën zou, in samenspraak met de centrale bank, aan de Kamer moeten voorleggen hoe de overheid per "systeembank" haar toezichthoudende rol goed geïnformeerd en zo nodig pro-actief kan invullen teneinde nieuwe onaangename verrassingen zo veel mogelijk te voorkomen.

Zeggenschap scheidt meerwaarde

Was het een latent gevoel van onrust dat begin deze eeuw, de niet zo Nederlandse term, "corporate governance" ineens op ieders lippen lag? De commissie-Tabaksblat was, met alle beperkingen die het advies in zich droeg, een eerste erkenning van de noodzaak van maatschappelijke aanspreekbaarheid en aansprakelijkheid van met name de grote ondernemingen. Het was ook bedacht als instrument voor aandeelhouders om een zeker tegenwicht te kunnen organiseren tegen de dominantie van beurswaarde afgezet tegen

¹⁰⁴ De term is in zwang gekomen als uitdrukking van de overmaat aan maatschappelijk risico dat verbonden kan zijn aan het omvallen van grote financiële instellingen

¹⁰⁵ Wijffels, p.11

lange termijn winstgevendheid, productiviteit of innovativiteit. Codes moesten de aandeelhouders meer inbreng geven in het gedrag van de onderneming. Dit onder de naïeve veronderstelling dat zo de activa van de onderneming meer ten gunste van die beurswaarde worden ingezet, in plaats van het rechttoe rechtaan dienen van zwaar materiële managementbelangen.

Wie naar de samenstelling kijkt van belangrijke groepen van aandeelhouders van grote ondernemingen, die ziet dat beurs en onderneming op het terrein van activafinanciering betrekkelijk los van elkaar zijn komen te staan: de beurs geldt niet langer als financieringsbron maar als een beleggingscarrousel waarin wordt gehandeld in vermogenstitels en aandeelhouderswaarde het dominante criterium is. In deze carrousel spelen vooral institutionele beleggers—pensioenfondsen, banken en ondernemingstreasures—toonaangevende rollen. Het is meer dan interessant dat publieke en private financiële belangen hier hand in hand gaan, in de poging uit de vrijheid van kapitaalverkeer een zo hoog mogelijk rendement te halen. Maar als iedereen dit tegelijk probeert zonder de onderliggende waarden in evenwicht te houden, blijkt de solide ogende architectuur van het financiële systeem een kaartenhuis.

Het zal over een andere boeg moeten. Uit de crisis komen en bouwen aan een bestendiger maatschappelijk verantwoord kapitalisme vereist in de kern dat de onderneming weer terug moet naar reële in plaats van fiduciaire (om niet te zeggen: fictieve) waardecreatie. De economische orde dient onderdeel van en uiteindelijk zelfs ondergeschikt te zijn aan de maatschappelijke orde, waarin de publieke stem de doorslag geeft. De samenleving vraagt hierom en meer en meer bedrijven slaan die weg al in. Ook al is het lang niet altijd makkelijk om de praktijk achter de communicatiestrategie op waarde te schatten. De druk van de media is echter onmiskenbaar toegenomen. Ook de medewerkers die een bedrijf bemensen, hebben de behoefte deel uit te maken van een bedrijf met meer toegevoegde waarde dan alleen aandeelhouderswinst. Er zijn heel wat nieuwe ondernemers die toegevoegde waarde van hun bedrijf zoeken in duurzaam sociaal ondernemen, in combinatie met een, in veel gevallen heel goed mogelijke, gezonde financiële huishouding. De commissie heeft een aantal ideeën besproken die de komende jaren het aanzicht van het economisch systeem gestadig zouden kunnen veranderen op een wijze waarop meer vertrouwen en meer stabiliteit zouden kunnen worden gerealiseerd. Daarvoor zijn nieuwe regels en beleidsinitiatieven nodig. Deels kan dat in Nederland en deels moet dat worden bepleit vanuit Nederland om Europese afstemming mogelijk te maken, want we gaan natuurlijk niet onnodig onze positie van aantrekkelijk vestigingsland voor buitenlandse bedrijven in de waagschaal stellen. We moeten weten waar we heen willen en dan zien we

hoe we dat het beste kunnen doen. Niet alleen via regels, maar ook door andere werkmethodes kunnen nieuwe wegen worden ingeslagen.

Daarbij moet de trend dat medewerkers meer invloed vragen en krijgen op de koers van de onderneming of de organisatie centraal staan, omdat zij vaak over de beste informatie en deskundigheid beschikken. Dit blijkt een harde voorwaarde voor het ontwikkelen van een innovatieve bedrijvensector¹⁰⁶ zodat aan investeringen in menselijk kapitaal en “intrapreneurship” een veel grotere betekenis toekomt dan in de door korte termijn winst gefascineerde beeldvorming en cultuur vaak tot uitdrukking komt.

In dit verband bepleiten we dat ook in Nederland meer ervaring wordt opgedaan met het concept van de Sociale Onderneming. In andere EU landen ontwikkelt die zich tussen BV/NV en stichting in. Maatschappelijk doel staat centraal, winst is ‘alleen’ nodig om gezond te kunnen werken. Niet maximalisatie van winst is dus het streven. Met name in het VK wordt hiervoor regelgeving ontwikkeld. Het ministerie van Economische Zaken doet hier onderzoek naar en het zou goed zijn als er ruimte zou worden gemaakt voor een **Kenniscentrum voor de Sociale Onderneming** dat initiatiefnemers en belangstellenden wegwijs zou kunnen maken en ervaringen zou kunnen bundelen met het oog op toepasselijke en stimulerende beleidsondersteuning door het departement van EZ. Het groeipotentieel is interessant.

Door de opmars van het aandeelhoudersdenken is de wettelijke veronderstelling dat het ondernemingsbestuur het belang van de hele onderneming moet vertegenwoordigen op de tocht komen te staan. Het is staande praktijk geworden dat een groot deel van de beloning van bestuurders afhankelijk is van de koers van het aandeel, waarmee aandeelhouders zich ervan verzekeren dat in de praktijk het doel van de bestuurder parallel loopt met dat van henzelf.

Hierdoor zijn, deels bedoeld, de Nederlandse arbeidsverhoudingen onder grote druk komen te staan. Vanaf de oorlog tot diep in de jaren negentig was er sprake van een impliciet sociaal contract in de polder. Dat contract hield in dat de vakbonden de looneisen matigden. Dat wil zeggen dat vrijwillig wordt afgezien van een deel van de toegevoegde waarde bij bedrijven, ten gunste van de factor kapitaal. Werkgevers zorgden er van hun kant voor dat dit extra kapitaalinkomen binnen de onderneming bleef, en dat dit óf werd geïnvesteerd óf als buffer aangehouden voor slechte tijden. Met de komst van het Angelsaksische aandeelhoudersmodel is dit Rijnlandse contract op de tocht gekomen.

¹⁰⁶ cf Volberda cs die stelt dat de sociale kwaliteit van de arbeidsorganisatie voor 75% bepaalt van het succes van Innovatie

Ruime vermogensverhoudingen worden nu gezien als overtollig vet dat ondernemingen lui maakt. Reserves waarmee voorheen in slechte tijden reorganisaties en sociale plannen werden gefinancierd worden nu bij voorkeur uitgekeerd aan de aandeelhouders. Loonmatiging heeft in deze nieuwe verhoudingen aan betekenis en zelfs aan legitimiteit verloren. Wie nu de lonen matigt, creëert geen banen voor anderen maar creëert slechts extra bonussen voor de managers en hoger dividend voor de aandeelhouders. En aan de andere kant geldt dat waar de bufferfunctie van eigen vermogen wegvalt een ander stootkussen nodig is. Dat is steeds meer de steeds dikkere schil van flexibele werknemers, van zzp'ers en ook van toeleverende kleine bedrijven, zoals beschreven onder Hoofdzaak III. Het verschil met de economische crisis begin jaren tachtig is treffend. In die jaren steeg de arbeidsinkomensquote (aiq) tot nagenoeg honderd, wat betekende dat het complement, de bedrijfswinsten, geslonken waren tot gemiddeld nul. De laatste vijf jaar, na een krimp van de economie die nog groter is dan in de jaren dertig, is de schommeling van de aiq binnen een bandbreedte van 2%-punt gebleven. Terwijl de koopkracht vijf jaar op rij daalt blijven de bedrijfswinsten goed op peil. Dat geeft aan dat de klassieke bufferfunctie van winst en vermogen goeddeels is verdwenen. Het zijn nu het menselijk kapitaal en de overheidsfinanciën die de klappen opvangen.

Het is zaak "corporate governance" als publiek belang te zien en zodanig richting te geven dat het ondernemingsbestuur weer steviger geënt raakt op het Rijnlandse model¹⁰⁷. We zouden willen bevorderen dat er nog eens wordt nagedacht over de wijsheid van variabele beloningen, indachtig de constatering "dat bestuurders na invoering van variabele beloningssystemen niet competenter zijn geworden noch harder zijn gaan werken".¹⁰⁸ Indien de sirenenzang toch niet kan worden weerstaan zouden deze in ieder geval naar rato voor alle werknemers moeten gelden. Meer in het algemeen is er veel voor te zeggen dat beloningssystemen worden afgestemd op reële waardeontwikkeling en niet gekoppeld aan aandelenkoersen, met reguliere maxima die zijn afgeleid van de beloningsverhoudingen binnen het betreffende concern. Hiermee hangt tevens samen de eis dat bestuurders normaal in dienst zijn van het concern dat zij besturen (en zich dus niet aan de onderneming kunnen verhuren als functionaris van een externe BV-achtige onderneming). De waardecreatie op langere termijn, in het bijzonder investeringen gericht op innovatie, is hiermee meer gebaat dan bij korte termijn winststreven en afstandelijkheid ten opzichte van de eigen onderneming. Dit spoort ook met de bij wet vastgelegde opdracht aan toezichthouders en/of commissarissen om het belang van de onderneming als geheel te

¹⁰⁷ Wij onderschrijven het pleidooi tot herwaardering van het "Rijnland model" in "Van Waarde" (WBS, 2013)

¹⁰⁸ Kalff en Verkoren, id.

dienen – die in de bancaire sector met voeten is getreden. Daarentegen zou binnen het ‘eigen’ structuurregime van het Rijnlandse model een expliciete verbinding moeten worden gelegd tussen winstoogmerk en maatschappelijk verantwoord ondernemen, ook in Europees verband. Ook zou het langdurig in bezit hebben van aandelen (“loyaliteitsaandelen”) kunnen worden bevorderd. En in de fiscale regelgeving kunnen prikkels worden ingebouwd om het aannemen van personeel alsmede het doen van investeringen en/of het inhouden van winst te bevorderen en het uitkeren van winst en de terugverkoop van aandelen naar verhouding zwaarder te belasten.

Binnen de Nederlandse “structuurregime” variant van het Rijnlands model worden speciale posities ingenomen door twee organen, de Raad van Commissarissen en de Ondernemingsraad. Deze posities dienen op zijn minst te worden beschermd tegen de invloed van het Angelsaksische model. Binnen het in ons land bestaande “tweeledige” besturingssysteem¹⁰⁹ bekleedt de Raad van Commissarissen een positie die meer onafhankelijk is ten opzichte van de ondernemingsbestuurders dan in het “eenledige” systeem. Sinds kort is echter ook het eenledige systeem in ons land toegestaan. Binnen het eenledige systeem worden commissarissen meer deelgenoot van ondernemingsbesluiten. Daardoor dreigt hun toezichts- en controlefunctie in het gedrang te komen, zoals ook in de aanloop tot de financiële crisis is gebleken. De commissie meent dat het tweeledige systeem de beste kans geeft op het honoreren van ‘checks and balances’ binnen de onderneming en dat model leidend zou moeten zijn in de Europese regelgeving. De positie van de Ondernemingsraad is in ons land sterker dan elders, mede door het recht om commissarissen voor te dragen, maar toch niet bijzonder sterk als er essentiële kwesties in het geding zijn. Dan heeft de OR slechts adviesrecht. Indien het ondernemingsbestuur afwijkt van een gegeven advies kan de Ondernemingsraad weliswaar een beroep instellen bij de Ondernemingskamer, maar dit is voor een OR erg omslachtig en kostbaar. In vele gevallen schrikt een OR daarom terug voor een gang naar deze rechter. Beter zou het zijn indien voor essentiële kwesties (bijv. overnames, vervreemding, herfinanciering, dividendvaststelling) een instemmingsrecht wordt ingevoerd. In voorkomende gevallen zou dan juist het ondernemingsbestuur beroep kunnen instellen.

Op het terrein van corporate governance en transparantie speelt ook de in 2004 ingevoerde Dertiende vennootschapsrichtlijn een rol van betekenis. Daarin is de positie van de aandeelhouders versterkt en de ruimte voor beschermingsconstructies tegen overnames verminderd. In de lopende procedure tot herziening van deze richtlijn is het gewenst dat

¹⁰⁹ In een ‘two tier’ oftewel tweeledig model opereert de Raad van Commissarissen als apart lichaam. Binnen het eenledige model opereren commissarissen (‘non-executives’) samen met het topmanagement (‘executives’) in een en hetzelfde lichaam.

onder bepaalde condities, in het belang van de continuïteit van de onderneming en de daarmee verbonden werkgelegenheid, ongewenste ("vijandige") overnames kunnen worden tegengegaan.

In het kader van "maatschappelijk verantwoord ondernemen" is het van belang dat grotere bedrijven, zeg met een omzet boven de € 100 miljoen, verplicht worden te rapporteren over hun prestaties op sociaal en duurzaamheidsgebied. We onderkennen dat een aantal belangrijke bedrijven hun nek meer hebben uitgestoken dan lange tijd voor mogelijk was gehouden. Dit soort engagement loopt echter ook het risico meer voor communicatie dan voor realisatie bedoeld te zijn, en daar mag de samenleving ondernemers op aanspreken. Initiatieven zoals Global Reporting of True Pricing werken met minimumstandaarden en zijn aan audits onderhevig en zouden hieraan als neutrale rapporteurs kunnen bijdragen. Vervolgens zouden Raden van Commissarissen zich kunnen inzetten voor meer publieke verantwoording door middel van de instelling van een 'public interest and compliance committee' dat zich verantwoordelijk weet voor wettelijk verplichte rapportages en voor het in de Algemene Vergadering van Aandeelhouders verplicht voorleggen van sociale en duurzaamheidsverslagen.

Bij toezicht en zeggenschap dient onze aandacht niet alleen uit te gaan naar private bedrijven, maar moeten we ons ook uitdrukkelijk richten op semipublieke instellingen, zoals woningcorporaties, zorginstellingen en grote onderwijsinstellingen. Hoewel hun diensten misschien beter op afstand van de overheid kunnen worden georganiseerd, worden ze geacht volledig in dienst van het publieke belang te opereren. Dat vraagt om gedragsverandering en normbesef van de leidinggevenden in bedoelde instellingen en ook om spelregels rondom beloning. In de slipstream van het grote geld denken, zijn in de publieke ruimte "secretarissen" tot "CEO's" gepromoveerd zonder dat dat noodzakelijk in verband stond met verbetering van de dienstverlenende taken. De maatschappelijk coöperatieve gedachte (een variant op "sociaal ondernemen" in de private sector) dient in alle gevallen voorop te blijven staan. Raden van Toezicht zijn daarvoor essentieel, naar binnen toe om de managers regelmatig in de spiegel van hun eigen gewichtigheid te laten kijken; en naar buiten toe teneinde regelmatig via openbare bestuursrapportages verantwoording af te leggen over het primaire proces, dus over de kwaliteit van onderwijs, van ziekenzorg, van huizenverhuur, van publiek transport. Door Inspectiediensten van de overheid te laten rapporteren aan de Raden van Toezicht van relevante instellingen worden bevindingen over beleid en beheer direct gedeeld met degenen die middenin de dagelijkse sores zitten. Met deze benadrukking van verantwoordelijkheid van toezichthouders is het gewenst ook het niveau van hun vergoedingen tegen het licht te

houden: deze zijn vaak beperkt en staan nauwelijks in verhouding tot het risico van persoonlijke aansprakelijkheid.

De kwaliteit van bestuurders is cruciaal voor de prestaties van private ondernemingen en publieke organisaties. Binnen Raden van Commissarissen zou serieuzer werk moeten worden gemaakt rekrutering van Commissarissen met bredere kwalificaties ter relativering van de vaak nog sterke fixatie op "insider" expertise. Op dit punt verschillen wij van mening met de aanbeveling van de commissie-Wijffels die juist voor meer "kennis en ervaring" uit de sector pleit.¹¹⁰ Een vaak onderschat punt is het belang van het toetsen van individuele bestuurders (zowel privaat als publiek) op kwaliteitseisen door middel van mogelijke accreditatiesystemen. Inhoudelijk gezien ligt hier geen rol voor de wetgever. Het is echter wel van belang procesvoorwaarden te stellen aan de samenstelling en het functioneren van Raden van Commissarissen van beursgenoteerde ondernemingen. Daartoe behoort de inzet van instrumenten zoals zelfevaluatie, ontwikkelplannen e.d. In de zorg wordt een dergelijk systeem ontwikkeld door de beroepsvereniging van directeuren. Geen examen, geen eed, maar vooral een manier waarop zichtbaar wordt op welke manier bestuurders zich willen ontwikkelen, participeren in het debat en hun kwalificaties versterken voor het uitoefenen van hun belangrijke verantwoordelijkheden. Dat is geen zaak van het individu alleen, of de onderneming alleen, maar uiteindelijk van ons allemaal samen.

Het parlementaire centrum versterken

"De crisis" en het gevoel van crisis hangen ook samen met de fundamentele uitdaging gesteld aan het in de 19^e eeuw geboren en in de 20^e eeuw tot wasdom gekomen systeem van representatieve parlementaire democratie. De sociale media en omgangsvormen in deze tijd gebieden open te blijven staan voor aanvullende vormen van verantwoording en controle die ook de effectiviteit van en het vertrouwen in de representatieve democratie ten goede kunnen komen.

Een idee dat zo'n aanvulling zou kunnen bieden betreft de rol van het parlement in het snel en slagvaardig aan de orde stellen van maatschappelijke problemen en misstanden. In de afgelopen twintig jaar heeft de Tweede Kamer belangrijk werk geleverd in het blootleggen van maatschappelijke knelpunten door middel van de herwaardering van het instrument van de parlementaire enquête.¹¹¹ Dit instrument lijdt echter aan twee euvels: het proces van besluitvorming en vervolgens uitvoering duurt veel te lang. En in de partijpolitieke afspiegeling van de samenstelling van commissies wordt niet zelden het

¹¹⁰ commissie-Wijffels, p.4

¹¹¹ We herdenken in dit verband met groot respect Maarten van Traa in zijn rol als vasthoudend voorzitter van de Parlementaire Enquêtecommissie Opsporingsmethoden (1994-1996)

zwaard van de objectieve beoordeling bot gemaakt voordat het kan toeslaan. Dit verklaart bijvoorbeeld waarom de serieuze inspanning van de Commissie-De Wit om de bankencrisis te onderzoeken en te beoordelen uiteindelijk toch een beperkt resultaat ("een muis") heeft opgeleverd.

Hier kunnen we iets leren van het Amerikaanse Congres. Hoezeer de partijpolitieke verhoudingen ook in de weg kunnen staan aan tijdige en/of constructieve besluitvorming, partijen en hun vertegenwoordigers komen op natuurlijke wijze samen om zonder uitstel of afstel maatschappelijke kwesties aan de orde te stellen in naam van de kiezers aan wie zij verantwoording schuldig zijn. CEO's en gewichtige managers van ondernemingen en organisaties draven op en zweren dat zij de waarheid zullen vertellen, dat is daar heel normaal, zonder al te veel procedurele poespas. Dat zouden we in Nederland ook moeten doen.

Omdat we de ingewikkelde procedures van de Tweede Kamer kennen en niet de illusie koesteren dat deze snel zouden kunnen veranderen (lees: gedepolitiseerd zouden kunnen worden) denken we aan een Onderzoekskamer, samengesteld uit (nadrukkelijk) deeltijd leden, gekozen door de Tweede Kamer. Hun mandaat zou erin gelegen zijn hoorzittingen, onder ede, te organiseren over en onderzoek te doen naar relevante maatschappelijke ontwikkelingen op basis van besluiten hiertoe door de Tweede of Eerste Kamer en dit zo nodig onmiddellijk te doen als bepaalde kwesties daartoe aanleiding geven. De verslagen en onderzoeksresultaten zouden vervolgens in het parlement en breder in de samenleving dienen als voer voor denken of handelen.

Nieuwe tijden, nieuwe vormen

Niet alles bij of terug naar de overheid, wel kaders scheppen en aansprakelijkheid verduidelijken. Daarmee kan economische winst worden geboekt, want wie het beste uit de mensen haalt die neemt een enorme voorsprong op concurrenten waar uitbuiting en kadaverdiscipline in de fabrieken of de hiërarchieën binnen organisaties de boventoon voeren.

De Raad van Openbaar Bestuur¹¹² heeft interessante aanzetten gegeven om de wisselwerking tussen actoren in de samenleving te belichten op hun potentiële meerwaarde, maatschappelijk zowel als economisch. (Grote) gemeenten hebben de toekomst om regie te voeren over de verbinding tussen opleiding, wetenschap, werk, vestiging, immigratie, sociale integratie en duurzaamheid. Wij brachten een bezoek aan

¹¹² "Loslaten in Vertrouwen", 2012

Brainport Eindhoven¹¹³ en zagen dat heel veel mogelijk is met, maar niet per se door Den Haag en Brussel.

In 2004 verscheen de Economic Development Board Rotterdam aan het firmament, gevolgd door soortgelijke initiatieven in onder meer Utrecht, Almere, Amersfoort en Amsterdam. "Niet de zoveelste 'praatclubs', maar boards die de handen uit de mouwen willen steken met een 'getting things done' mentaliteit".¹¹⁴ Het vraagt van bestuurders de erkenning dat 'regisseren' van een veelheid van actoren en betrokkenen vooraf gaat aan 'realiseren' van economische, sociale en ecologische doelstellingen waarbij het patent in handen is van het collectief. Dit is naar onze mening van het allergrootste belang om, inclusief en doelgericht, het beste uit onszelf te halen en twee vliegen in een klap te slaan: betere concurrentiepositie en meer onderlinge cohesie.

In Almere is een visie voor 2030 in zeven principes¹¹⁵ "contractueel" vastgelegd. Dit experiment werd in samenspraak met een brede schakering aan vertegenwoordigers van lokale organisatie en belangen uitgevoerd. Dit biedt de kans dat een nieuwe stad het oude land mee kan trekken in de vaart van vooruitgang: koester diversiteit, verbind plaats en context, combineer stad en natuur, anticipeer op verandering, blijf innoveren, ontwerp gezonde systemen en mensen maken de stad. Wij onderschrijven deze principes als evenzoveel redenen om binnen en vanuit Nederland over onze dijken heen te kijken.

¹¹³ Met dank aan wethouder Staf Depla!

¹¹⁴ Maas/Van der Meulen/Schütz in: Vertrouwen op Democratie, Raad van Openbaar Bestuur

¹¹⁵ "De Almere Principles: voor een ecologisch, sociaal en economisch duurzame toekomst van Almere 2030", Adri Duivesteijn, 2008

HOOFDZAAK V: EVENWICHT: VIZIER OP DE LANGE TERMIJN

We hebben ervoor gekozen om op de bakens van werk, duurzaamheid, innovatie en transparantie te koersen om vanuit de storm betere tijden tegemoet te gaan. Natuurlijk zijn we op een selectie uitgekomen van wat mogelijk en nodig is. Voor de commissie is essentieel dat haar bijdrage een verdere diepgaande discussie dient over oorzaken, gevolgen en wegen "linksom uit de crisis". Het is verleidelijk om naar rode draden te zoeken om de boodschap te verhelderen. Kan dat zonder de zeer ingewikkelde werkelijkheid onverantwoord tot één noemer terug te brengen? Misschien komt de notie van "evenwicht" nog het meest dichtbij om de oorzaak van de verbijsterende ontsporingen binnen de financiële sector te begrijpen en met geruster gemoed de weg naar de toekomst in te slaan. Op- en neergang in de economie is van alle tijden. Er is echter één kardinaal verschil dat deze crisis anders maakt: bij de overheid, binnen ondernemingen en in de "reële economie" zijn de verhoudingen uit het lood geslagen. Of het nu de publieke boekhouding, de particuliere zelfverrijking of de collectieve krediet- en woning bubbels betreft: op alle niveaus zijn financiële belangen en mantra's zo dominant geworden dat groei en werk weeskinderen in plaats van zondagskinderen zijn geworden. In de woorden van Abram de Swaan: "De macht in de maatschappij is verschoven van werknemers naar kapitaalverschaffers. De onzekerheid voor werknemers neemt steeds verder toe, terwijl de invloed van intellectuelen en cultuurdragers afneemt. De media staan onder druk en de universiteiten worden bestuurd met behulp van uit het bedrijfsleven overgewaaide managementtechnieken."¹¹⁶ Naar onze overtuiging moet worden teruggekeerd van de 'financialisering' van een cultuur van besluitvorming en beeldvorming en moet in plaats daarvan het perspectief en het vermogen van menselijk kapitaal worden opgewaardeerd.

Dus evenwicht propageren en zeker stellen waar nodig. Misschien is de staat van het Europese clubvoetbal wel symbolisch voor waar we het over hebben. Waarom wordt het normaal gevonden dat een Nederlandse club niet meer de Champions League zou kunnen winnen omdat de markt bepaalt dat alleen de grote jongens nog mee kunnen spelen? In het superkapitalistische sportsysteem van Amerika zijn de regels met betrekking tot financiële plafonds en verevening zo sterk dat armere clubs reële hoop mogen blijven koesteren om ook weer eens baseball¹¹⁷ kampioen te worden. Voor de liefhebbers een illustratie dat er grenzen kunnen worden gesteld aan de rol van geld, dat net als water naar het laagste punt pleegt te stromen.

¹¹⁶ Geciteerd in Financieel Dagblad, 12 oktober 2013.

¹¹⁷ Dit seizoen zijn in de "play-offs" meer teams uit de groep met kleinere payrolls vertegenwoordigd dan teams uit de top-10 (New York Times, 1 oktober 2013)

Groen groeien

Als we dan grenzen trekken, moeten we uitkijken niet het tegenovergestelde risico te lopen dat de inherente creativiteit van de markt buiten de orde wordt verklaard. In de commissie hebben we stilgestaan bij de vraag, of het antwoord op het gebrek aan groei eigenlijk wel zou moeten liggen in het stimuleren van groei. De afgelopen jaren van nulgroei of krimp appelleren in zekere zin aan een intuïtie dat het niet altijd feest kan zijn. Zeker niet als de kosten van de gezelligheid worden afgeschreven op onderbetaalde arbeid of overbelast milieu. De noodzaak van "socialer en duurzamer" wordt dan gelijkgesteld aan minder of zelfs negatieve groei. Dat strijdt weer met het diep geworteld besef dat de ongelijke verdeling van toegang tot inkomen, werk, zorg, ontspanning en reizen het nodig maakt de koek groter te maken, omdat herverdeling strijd met zich mee brengt en al helemaal als er minder te verdelen valt. Op wereldschaal weegt dit nog zwaarder omdat groeiperspectief van nieuwe economieën dat veel mensen uit de armoede kan helpen niet zonder hun integratie in de wereldmarkten kan – en we hebben de afgelopen tijd gezien hoe de recordgroei in "emerging economies" als China, India, Brazilië en Zuid-Afrika piepend en knarsend in een lagere versnelling is geforceerd door de problemen in de VS en in Europa.

Het is niet onmogelijk om tussen sentiment en realiteit een gemeenschappelijke noemer te vinden die uiteindelijk het bredere maatschappelijk belang boven de financiële impuls stelt. Productiviteit en participatie zijn daarbij de sleutelwoorden. De economie moet zo ingericht worden dat er een optimale "match" wordt bereikt tussen het aanbod van gekwalificeerde en gemotiveerde mensen, en een vraag naar arbeid die ruimte creëert voor innovatie. Als deze innovatie ten dienst staat van de circulaire economie, een meer ontspannen arbeid en zorgtakencombinatie creëert deze een hoogwaardige en daardoor internationaal concurrerende afzet. Dit levert niet alleen meer inkomsten op voor ondernemers en werknemers maar ook voor de staat. In die zienswijze is 1% groei die deze doelstellingen naderbij brengt, te prefereren boven 2% groei die gebaseerd is op het produceren van onafbreekbaar restafval. Negatieve koopkrachteffecten en de verdeling daarvan kunnen dan in zekere zin worden gecompenseerd door winst in de vorm van een park, dat een vakantiegevoel geeft, of een beperking van forensuren waardoor meer ruimte ontstaat voor het verzorgen van ouders of kinderen. Maar in die benadering is er ook niets verkeerd aan als de groei 3% blijkt te bedragen en er dus meer te verdelen valt tussen individuele ambities en collectieve aanspraken. Er ontstaat een grotere kans dat er een meerderheid kan worden gevonden voor nivellerende maatregelen, terwijl iedereen er toch in euro's op vooruit kan gaan. Daarom moeten we ons niet blindstaren op groeicijfers als zodanig, het gaat erom wat er achter die groei zit. In de dip van deze jaren is duidelijk dat

er gekort wordt op investeringen in innovatie en dus is deze vorm van negatieve groei twee keer niks. Als er echter een omslag naar groei in de toekomst zou worden gemaakt, zonder deze in dienst te stellen van verhoging van economische, sociale en ecologische productiviteit, schieten we er ook niet veel mee op.

Van financialisering naar humanisering

Evenwicht bewaren en groei verduurzamen is het motto dat leiderschap vraagt om uit de silo's te komen en over de gezamenlijke voorraad te waken. Centrale bankiers doen hun werk, maar zouden in Europa meer op de vingers gekeken moeten worden (b.v. door het openbaar maken van notulen van vergaderingen) zonder dat dit hun onafhankelijk oordeel in de weg staat. Ministers van Financiën hebben een bijzondere verantwoordelijkheid omdat zij in de ontwikkeling van de Economische en Monetaire Unie in menig opzicht het motorblok (zou Wim Kok zeggen) van de integratie zijn geworden. Hun zeer frequente ontmoetingen hebben bijgedragen aan het scheppen van een 'esprit de corps' dat goede en minder productieve kanten heeft. De goede kant is dat zonder financiële beleidsintegratie Europa niet verder zou komen. De andere kant van de medaille is dat de afstand tussen de Ecofin en de meeste andere Raden van ministers te groot is voor een voldragen debat over de richting van Europa als het gaat om werk, wetenschap, infrastructuur, sociale investering en ga zo maar door. Het zou vernieuwend zijn niet opnieuw knarsetandend een pakket aan nieuwe maatregelen overeen te komen voor bijvoorbeeld Griekenland of Portugal, en dan over te gaan tot de orde van de dag, maar als onderdeel daarvan met ministers van Economische en Sociale Zaken te spreken over de aanpak van de werkloosheid en de investeringen in de groei van de toekomst. Het is verontrustend om waar te nemen hoeveel Commissaris Andor (Sociale Zaken) te zeggen en hoe weinig hij te vertellen heeft daar in Brussel. Zou minister Dijsselbloem niet op bepaalde momenten de Eurogroep moeten uitbreiden met de collega's van Werkgelegenheid en misschien ook sociale partners om tot een werkelijk geïntegreerd beleid te komen dat de crisis op alle fronten tegelijk aanspreekt?

"Financialisering" is mede oorzaak van de crisis en staat structurele oplossingen in de weg als er altijd maar eenzijdig wordt gehamerd op het op orde krijgen van de begrotingen. Dit is ook de boodschap die op mondiaal niveau jarenlang door IMF en Wereldbank is verkondigd. Het is nu zover gekomen dat de "BRICS"¹¹⁸ de oprichting van hun eigen Investeringsbank aangekondigd hebben. Hoewel de verwezenlijking nog heel

¹¹⁸ De zo genoemde "opkomende economieën" gerepresenteerd door Brazilië, Rusland, India, China en Zuid-Afrika

wat voeten in de aarde zal hebben is het signaal onmiskenbaar: onder het juk van de voorschriften vanuit Washington of Frankfurt vandaan. Het is een teken aan de wand dat agenda's onvoldoende rekening houden met verschillende stadia van ontwikkeling en de noodzaak om menselijk kapitaal en niet speculatief marktkapitaal als motor van groei te zien en daarin dan ook navenant te investeren. Er is een forum nodig om hierover op mondiaal niveau afspraken te maken en dat is er op dit moment nog onvoldoende. De in 2008 uit de crisis geboren G-20¹¹⁹ heeft het potentieel om dit te doen, maar heeft als nadeel dat het 80% van de wereldeconomie en een meerderheid van de wereldbevolking vertegenwoordigt, maar slechts een tiende van het aantal landen. Voortbordurend op een voorstel van onder meer Stiglitz¹²⁰ zou een Global Economic and Social Coordination Council, gesteund door een eigen secretariaat gerecruteerd uit relevante VN instellingen (inclusief IMF en Wereldbank, maar niet op exclusieve basis) goed werk kunnen doen. De formulering van globaal preventief beleid om herhaling van diepe crises en financiële instabiliteit te voorkomen zou hoog op de agenda van deze Economic and Social Coordination council moeten staan. Daarnaast zou hiervanuit richting kunnen worden gegeven aan een meer evenwichtige mix van marktstimulering, "fair and free" handelsovereenkomsten, sociale beleidsruimte en ecologische verplichting in een taakverdeling tussen mondiale kaders en nationale uitvoering.

Dergelijke institutionele vernieuwingen zouden ook vertrouwen wekken om de volgende ronde van de "Millennium Development Goals" in te luiden. Nu de doelstellingen die in 2000 gelanceerd werden, het einde van hun 'termijn' van vijftien jaar bereiken, is veel overleg gaande over lessen van successen en van achterblijvende resultaten. Omdat de wereld er inmiddels heel anders uitziet dan destijds (met het Europees continent hekkensluis in termen van economische groei) is er aanleiding om een meer representatieve universele agenda af te spreken. In een post 2015 ontwikkelingsagenda moet een duidelijker verband gelegd worden tussen de groeiende of grote inkomens en sociale ongelijkheid in de meeste ontwikkelingslanden en die in de (nog steeds) rijke landen.¹²¹

Het zou getuigen van nalatigheid als in een post-2015 ontwikkelingsagenda wel aandacht zou worden gevraagd voor sociale en inkomensongelijkheid in lage en middeninkomens

¹¹⁹ De economische elitelanden waaronder twaalf "opkomende economieën", aangevuld met de EU naast de direct vertegenwoordigde lidstaten Duitsland, Frankrijk, Italië en het Verenigd Koninkrijk.

¹²⁰ Ocampo, J.A and Stiglitz, J (2011) *From the G20 to a Global Economic Coordination Council*, Mimeo, Columbia University, New York

¹²¹ Hoeven, R.E. van der (2012). *Emerging Voices: Rolph van der Hoeven on a Global Social Contract to Follow the Millennium Development Goals*. New York, Washington: Council on Foreign Relations ((CFR)..

landen, maar niet voor groeiende inkomens en sociale ongelijkheid in westerse landen. Burgers in die landen hebben evenveel recht hun regeringen ter verantwoording te roepen voor grotere ongelijkheden als burgers in ontwikkelingslanden, zoals de huidige MDGs beoogden. Ook politiek zou dit onverstandig zijn omdat, zoals al pijnlijk is gebleken, het draagvlak voor internationale samenwerking hierdoor wordt ondermijnd.

Een post-2015 ontwikkelingsagenda kan daarom het beste de vorm hebben van een Universeel Sociaal Contract¹²², waarbinnen aan de minst ontwikkelde landen ontwikkelingshulp en andere concessionele middelen voor integratie in de wereldeconomie en armoedebestrijding gegarandeerd zou worden. Tegelijkertijd zouden de mensen in alle economieën (geïndustrialiseerde, opkomende, en de minst ontwikkelde) in staat moeten zijn om hun economische, sociale en arbeidsrechten uit te oefenen om een groter aandeel in de nationale groei te verkrijgen. Een gegarandeerde minimum waarborg voor sociale bescherming kan hierbij ook een grote rol spelen. Onder dit Universeel Sociaal Contract kunnen de "Sustainable Development Goals" hun plaats vinden die op dit moment binnen de VN worden uitgewerkt naar een pad van uitvoering op weg naar 2030, zoals vijftien jaar geleden de MDGs op stapel zijn gezet. Dat de wereld samenkomt op eenzelfde agenda van ontwikkeling is een van de positieve kanten van globalisering – meer kennis en middelen worden gebundeld, betere resultaatsverantwoording leidt tot kortere cycli van beleidsaanpassing en er is meer ruimte voor "name and shame" van achterblijvers of tegenwerkers. We onderschrijven wat Jeff Sachs hierover zegt: "In de volgende ontwikkelingsfase van globalisering zal er geen duidelijke scheiding zijn tussen leiders en volgers. Alle landen zullen pioniers zijn. Net zoals de MDGs nieuwe wegen openden naar bestrijding van armoede en ziekte dragen de SDGs het potentieel in zich om een nieuw tijdperk van technologische en organisatorische doorbraken te openen. Deze kunnen in de komende decennia tot een beter leven leiden en gaandeweg een golf aan groei genererende investeringen losmaken."¹²³

Verantwoordelijkheid weten en nemen

Dit is geen naïef idealisme. Wat in de 20e eeuw in de eerste groep van geïndustrialiseerde staten is bereikt moet ook in andere delen van de wereld mogelijk zijn. Onze eigen ervaringen leren echter dat aan deze ambitie één zeer zware voorwaarde moet worden verbonden: dat iedereen die kan werken meedoet en bijdraagt. Anders kan bruin het niet trekken. En dit is, daarvoor mogen we de ogen niet sluiten, het echte punt van de crisis in

¹²² Hoeven, R.E. van der (2013). Sociaal contract voor de hele wereld. OneWorld Amsterdam, NCDO

¹²³ The Economist, 21 september 2013

Europa. Zoals we in dit rapport bepleit hebben is Europa samen zoveel sterker dan de lidstaten op eigen houtje, dat we ons in ons eigen belang moeten blijven inzetten voor meer cohesie tussen noord en zuid. Maar dan moet de pensioenleeftijd in de Zuid-Europese lidstaten, waar men toch al het voordeel van mooi weer geniet, niet omlaag, maar juist omhoog als bijdrage aan hogere productiviteit. Bondskanselier Merkel wijst er terecht op dat Europa gedisciplineerd zal moeten werken om met 7% van de wereldbevolking ongeveer 25% van het wereldwijde bruto binnenlands product te produceren en hieruit vervolgens 50% van de wereldwijde sociale uitgaven te financieren teneinde haar welvaart en levensstijl te behouden. In deze formule telt Nederland 3,3% van de EU-bevolking, neemt 4,6% van de economie voor zijn rekening en geeft 5,2% van de sociale zekerheid uit.¹²⁴ Dat komt niet zomaar tot stand. En in die zin mag de aandacht niet verslappen voor de noodzaak om zowel werk te creëren, zoals onder Hoofdzaak I bepleit, en mensen die de kost kunnen verdienen voor de keuze te stellen om te werken of af te zien van hun uitkering. Als we niet bereid zijn de handen uit de mouwen te steken dan houden we ook de solidariteit niet in stand. Uit de crisis komen betekent dus ook voor iedereen die kan: van uitkering naar werk, dus ook als dat zo uitkomt: Hollandse koks achter Chinese woks.¹²⁵

Naar meer integrale beleidsplanning

Financialisering is ook in de beleidsplanning doorgedrongen door de rol die CPB-modellen zijn gaan spelen in het beleidsdebat. Niet zelden zijn CPB'ers de eersten om hun eigen bevindingen te relativiseren en de laatsten om daarin te worden gehoord. Bestrijding van de crisis en een betere anticipatie op wat ons in de toekomst te wachten staat vraagt niet alleen om een macro-economische kosten/baten analyse, maar ook om breder denken over de economische, sociale en ecologische dimensies die per slot van rekening steeds meer van elkaar afhankelijk zijn en op elkaar inspelen. De economie wordt steeds internationaler, het beleid van de EU heeft een snel toenemende invloed en het gedrag van de financiële markten zit niet in de modellen van het CPB. Lastig kwantificeerbare doelen blijven buiten beeld. Beredeneerde schattingen worden, bij gebrek aan alternatieven, niet zelden verheven tot bewezen uitkomsten. Daarbij raken de nodige vooronderstellingen buiten beeld, terwijl juist die vooronderstellingen zeer grote impact kunnen hebben en de politiek-bestuurlijke keuzemogelijkheden kunnen verhullen. Dit alles voedt de behoefte aan een ander, breder type van analyse: verkenningen die laten zien welke keuzes de samenleving

¹²⁴ Geciteerd in Financieel Dagblad, 21 september 2013

¹²⁵ NRC Handelsblad, 27 maart 2013

kan maken en wat daarvan naar alle waarschijnlijkheid de gevolgen zullen zijn in ons land, als onderdeel van Europa.

We kunnen ons in Nederland niet alleen gelukkig prijzen met het Centraal Planbureau, maar ook met het Sociaal en Cultureel Planbureau en het Planbureau voor de Leefomgeving. Alle drie zijn verbonden aan afzonderlijke departementen. Hebben de bureaus daarmee voldoende ruimte om analyses te maken en beleidskeuzes te presenteren, die haaks staan op het beleid van een departement of de kleur van een kabinet? Moet er niet meer ruimte komen voor onafhankelijke en tegelijk gezamenlijke verkenning? Het zou goed zijn de organisaties in staat te stellen een jaarlijkse gezamenlijke en integrale rapportage te presenteren, met een verkenning van beleidsopties in een nadrukkelijk Europese context, onderscheidend naar relevante economische, sociale en ecologische beleidsdimensies. Dit zou ook creatieve ruimte scheppen voor implementatie van de aanbevelingen van de commissie-Frijns.¹²⁶

Naar een langere termijn budgettaire sturing

De inflatie in de Eurozone daalde in september van 1,3 (in augustus) naar 1.1%.¹²⁷ Een felicitatie waard. Het is onduidelijk of dit op rekening van het gevoerde monetaire beleid komt of dat het, zoals het nu al meer dan een decennium gaat, het bewijs versterkt dat het inflatiespook niet meer is wat het was in een wereld waar de open concurrentie en informatie de prijs van producten, diensten en lonen drukt. Hoe dan ook, niemand zit te wachten op hoge inflatie, dus dit mag gevierd worden. De urgente vraag die zich opdringt is echter: is de lage inflatie geen uitdrukking van de wanverhouding tussen het niveau van prijsstabiliteit en de realiteit van bijna 20 miljoen werklozen? En ligt hieronder niet het spook van economische stagnatie op de loer nu geen sprake is van dynamische factoren die een opwaartse druk op de prijzen uitoefenen?

Nederland heeft het de afgelopen tijd slechter gedaan dan het gemiddelde van de EU, wat toch al zorgelijk laag is. Dat is deels het gevolg van binnenlandse factoren, met name de achterblijvende particuliere consumptie.¹²⁸ Daarnaast zijn we met 78%¹²⁹ van onze uitvoer binnen het EU gebied natuurlijk geen spekkoper als economieën krimpen of slechts in geringe mate groeien. Alleen de Duitsers zijn erin geslaagd hun export te spreiden naar buiten de Unie (41%), maar zien zich nu ook geconfronteerd met inzakkende vraag in de

¹²⁶ Kernaanbevelingen commissie-Frijns: XX

¹²⁷ Financial Times, 3 oktober 2013

¹²⁸ Macro-Economische Verkenning 2014 (CPB, p.29)

¹²⁹ International Trade and Foreign Direct Investment (Eurostat 2013, p.72,75)

grote opkomende economieën. Ieder voor zich blijft het achterhaalde motto in een wereld die steeds meer onderling is verweven.

In de vooruitzichten blijft de werkloosheid in Nederland voorlopig nog stijgen. Vanuit de bankwereld werd ons gemeld dat de "default rate" in het MKB (in meer sectoren dan de bouw) nu een zeer verontrustend niveau heeft bereikt, mede gelet op het in Nederland relatief hoge aandeel van bankschulden in het ondernemingsvermogen.

We bagatelliseren niet de noodzaak om structureel aan "balansherstel" te doen. Conjunctureel zijn er mogelijkheden om het kind te sparen terwijl het badwater wordt ververs. Naar ons idee ligt de beste remedie om de staatsschuld te verminderen in het (minstens) bereiken van het al ingeboekte groeipad; anders wordt tegenvaller op tegenvaller gestapeld, verder bezuinigd en de problematiek groter in plaats van kleiner. Ook moet bedacht worden dat de problemen op de woningmarkt zijn geëscaleerd over een periode van een jaar of dertig en dat er wel reden is om te corrigeren maar geen dwingende noodzaak om te forceren; integendeel, een meer dynamische woningmarkt dient een belangrijke rol te vervullen in het herstel. VNO-NCW voorzitter Wientjes heeft groot gelijk wanneer hij over de korte termijnproblemen, die pensioenfondsen hebben met de rekenrente, heen kijkt en wijst op het "houdbaarheidssaldo" van Nederland. Dat saldo is het hoogste van de EU, gelet op de slapende belastingclaim van 350 miljard die besloten ligt in de 1,1 biljard aan pensioenen en levensverzekeringen die mondiaal zijn geïnvesteerd.

Deze overwegingen zouden voldoende moeten zijn om het debat in de EU te verdiepen en te verbreden. De politieke kant daarvan is dat Commissaris Rehn zijn best doet om de grootste gemene deler tussen uiteenlopende visies te representeren. Om die reden zou hij dus een stukje kunnen opschuiven als een belangrijke speler, als Nederland zou pleiten voor een langere termijn oriëntatie. Er is ook ruimte ontstaan, maar meer bij wijze van uitstel van groeiremmende maatregelen, dan van een heroriëntatie die het perspectief van investering centraler zou stellen. In zekere zin is dan het medicijn nog bitterder omdat de aankondigingseffecten van nog komende bezuinigingen een drukkend effect hebben op consumenten- en investeerdersgedrag.

De vraag is ook of soms niet te makkelijk naar de financiële markten wordt verwezen als alibi voor restrictief begrotingsbeleid. De markten kunnen nerveus worden als gemaakte afspraken niet of onvoldoende worden nagekomen, tot op zekere hoogte ongeacht de inhoud van de afspraken binnen een economische grootmacht die de EU is. Structureel is het voor de geldschieters van overheden echter vooral van belang dat er voldoende perspectief op groei is, in een land dat zoals Nederland een houdbare schuldpositie heeft. De rol van de markten is van belang, maar in aanzienlijke mate te sturen, door stevige

collectieve besluitvaardigheid in de EU, die daardoor de arbitrerende rol van de markten aanzienlijk zou beperken. Het probleem dat we nu zien is dat de voorspelling van het gedrag van marktpartijen meer naar de snit van conventionele financiële analyse is gesneden dan naar de grotere complexiteit aan economische overwegingen.

“Eerst snoeien, dan groeien” is een eerder beproefd recept (kabinetten Lubbers) dat ondanks positieve en noodzakelijke veranderingen qua maatvoering en uitvoering onderweg aanzienlijke schade aanrichtte in de vorm van langdurige werkloosheid en achterblijvende investeringen. In de huidige tijd is er te midden van de achterblijvende Europese groeiperspectieven een reëel risico dat een semipermanente stagnatie ontstaat nu het vertrouwen van consumenten en investeerders gevangen zit in een neerwaartse spiraal.

Natuurlijk is vermindering van de staatsschuld nodig. Zeker voor niet-investeringsuitgaven is het onverstandig om de rentelasten te laten oplopen. Investeringsuitgaven kunnen daarentegen zeer verantwoord zijn als ze voor het juiste doel (werk, duurzaamheid, innovatie) worden ingezet. Het is cruciaal om te voorkomen dat bij een lage inflatie zoals nu, het verminderen van de ruimte voor consumptie en investeringen ertoe leidt dat de schuld, als aandeel van het bruto binnenlands product, omhoog gaat in plaats van omlaag¹³⁰ (en het tekort te hoog blijft en de werkloosheid stijgt en de koopkracht daalt met duurzaamheid en innovatie op een wachtlijst geplaatst). De krokodil hapt zo in zijn eigen staart.

De gevolgtrekking is dat structurele hervormingen en conjuncturele overbrugging niet per se in een “of-of” tegenstelling behoeven te worden geplaatst, er zijn ook “en-en” scenario’s denkbaar waarvoor brede maatschappelijke steun kan worden gevonden. Zo zou het goed zijn de aardgasbaten voor wettelijk daartoe aangewezen investeringen in duurzame economische structuurversterking in te zetten (in een verbeterde versie van het ten onrechte opgeheven Fonds Economische Structuurversterking) in plaats van ter dekking van lopende begrotingsuitgaven. En in de noodzakelijke terugdringing van de schuldenlast zou de fixatie op een percentage moeten worden vervangen door een sturing op trendmatige daling in samenhang met het nastreven van nominale groei die verruiming van werkgelegenheid, verhoging van belastinginkomsten en dan versnelling van aflossing van schulden en dus vermindering van rentelasten met zich meebrengt. Vizioer op de lange termijn: werkzaam, duurzaam, innovatief.

Buiten gebaande paden durven

¹³⁰ Macro-Economische Verkenning 2014 (CPB, kerngegevens voor Nederland, 2010-2014)

Tot slot willen we nog de volgende gedachte delen. Hoe belangrijk ook de ideeën die in dit rapport zijn besproken, ze lossen één fundamenteel probleem niet op. Want het zijn voorstellen die rationeel beredeneerd zijn vanuit een aanname dat we het beste met elkaar voor hebben. De oorzaken en kenmerken van de crisis zijn echter in zekere zin evenzeer terug te voeren tot besluiten en handelingen waarvan werd gedacht dat ze gebaseerd waren op ons gezonde verstand. Het kan daarom lonen om de toekomst tegemoet te treden vanuit een andere grondhouding, in twee opzichten.

Ten eerste, dat we er onszelf en elkaar nu echt van overtuigen dat niemand de wijsheid in pacht heeft: bankiers niet, economen niet, media orakels niet, religieuze voorgangers niet, gouvernementele organisaties niet, ook de wetenschap niet en zeker politieke leiders niet. De laatsten moeten de eersten zijn om ideeën en belangen te verbinden en bruggen te slaan waarover mensen zelf kunnen of willen lopen. De les van de crisis is zelf gepropageerde of gepretendeerde "expertise" te relativiseren en lange termijn denken te herwaarderen door, over partijpolitieke grenzen heen, waarde toe te kennen aan bewezen feiten ("evidence based"). In de tijd van twitter is dat geen eenvoudige maar ook geen onmogelijke opgave en in feite kan twitter helpen om elkaar te wijzen op waar serieuze inzichten ons kunnen helpen door de bomen het bos te zien.

En ten tweede dat we in de spiegel kijken en ons de vraag stellen hoe we de enorme capaciteiten waarover mensen beschikken, beter en breder kunnen inzetten voor persoonlijk en maatschappelijk welzijn.

Er is veel bereikt op het gebied van verheffing en emancipatie. Toch knelt er iets wat de crisis heeft blootgelegd. Het lijkt of wij met ons huidige denken op een suboptimaal niveau blijven hangen. Hoe brengen we onze samenleving nu een wezenlijke stap verder en breken we los van ons huidige (economisch) denken en leven, van 'ik' in plaats van 'wij', van humanisering boven financialisering? Hoe kunnen wij de verheffing doorzetten en samen verdere wezenlijke grote stappen maken?

Onze samenleving is overwegend rationeel georiënteerd. In de praktijk zijn mensen echter sterk emotioneel gedreven. Wat wil ik eten, met wie deel ik mijn leven, met wie werk ik prettig samen? Woede, blijdschap, medeleven, gulzigheid, agressie, angst, verdriet en liefde drijven onze daden. Ons inzicht daarover vergaren wij gaandeweg. Systematisch leren over wat ons en de ander zo sterk drijft, anders dan wat wij toevallig tegenkomen in ons leven, blijft te vaak een vrome wens. En daar ligt een kans. Nog niet zo lang geleden bedachten wij dat alle mensen leren lezen en schrijven en rekenen een goed idee is. Dit idee bracht verheffing, welvaart en welzijn. Een volgende stap is volgens ons te verwachten van het opwaarderen en stimuleren van sociaal emotionele ontwikkeling. Dat is geen

utopie, want er zijn op diverse plaatsen in de wereld projecten en trainingen in ontwikkeling op scholen en in bedrijven.¹³¹

Een sociaal emotioneel ontwikkeld en vaardig persoon heeft geleerd emoties beter te herkennen, te begrijpen en er mee om te gaan. Daarmee weet hij of zij ook beter hoe een ander beter te begrijpen, zich werkelijk open te stellen voor andere opvattingen en vooringenomenheid minder kans te geven. Hij of zij ontdekt wat de ander beweegt, geeft de ander daardoor een gevoel van respect, erkenning en waardering en weet vervolgens op voet van gelijkheid zijn eigen zienswijze over te brengen of tot samenwerking te komen. Hij of zij vertoont minder primaire reacties door meer begrip en bereikt meer overeenstemming. Net als taal en schrijven communicatie en welbevinden geholpen hebben, doet ontwikkeling van sociaal emotionele vaardigheden dat ook. Sociaal emotionele vaardigheden gaan dus over inzicht in hoe wij zelf en de ander 'werken' en geven ons verschillende gereedschappen om effectiever te zijn in wat wij doen, niet per se gedefinieerd door maatschappelijke normen en waarden. Het zijn juist de persoonlijke omgangsvormen die een dimensie van overbrugging en samenwerking kunnen toevoegen. Onze veranderende levensloop stelt ook steeds hogere sociaal emotionele eisen. Wij worden steeds ouder en blijven langer gezond. Het bewandelen van een tweede of derde loopbaanroute stelt eisen aan ons om een stap te durven maken en om in een nieuwe omgeving goed te functioneren. Wij kunnen niet allemaal 40 of 50 jaar in eenzelfde werkomgeving creatief blijven. Wij krijgen te maken met veranderende omstandigheden in ons leven. Een geglobaliseerde wereld stelt verder eisen aan de mate waarin we met anderen die heel verschillend zijn, kunnen omgaan. Dit zijn allemaal situaties waarin sociaal emotionele ontwikkeling en vaardigheden eigenlijk cruciaal zijn. Jongeren die sociaal emotioneel ontwikkeld en vaardig van school komen zijn veel beter voorbereid op een baan, op privé keuzes, de samenleving. We zien niet voor niets bij ontwikkeling van leiderschap binnen bedrijven en organisaties dat dit zich steeds meer ook richt op die sociaal emotionele vaardigheden en niet alleen op kennis.

Een samenleving waarin we sociaal emotioneel ontwikkeld en vaardig zijn, leidt eerder tot samenwerking en kan helpen leed binnen families, of professioneel, te beperken en kosten te besparen op maatschappelijke conflicthantering (politie, rechters).

Kan er meer structurele aandacht komen voor sociaal emotionele ontwikkeling, bijvoorbeeld op scholen? De wet op het primair en voortgezet onderwijs biedt die ruimte, maar is er wel tijd in het druk bezette leerprogramma en bij de druk bezette leraren?

¹³¹ Dit najaar opent Yale University een speciaal Center for Emotional Intelligence (ei.yale.edu)

Wellicht is er een kans wanneer ICT toepassingen de leerkracht ontlasten van routinewerkzaamheden als nakijkwerk en herhalen van basiszaken voor een klas leerlingen met verschillende leertempi en leerstijlen. Wij leren steeds meer dat leren met onderbrekingen, een uur op, een uur af, veel effectiever is. Dit inzicht kan leiden tot meer afwisseling van cognitieve lessen met lessen op gebied van sport, cultuur, muziek of sociaal emotionele ontwikkeling, wat het leren voor de meeste leerlingen ook veel leuker maakt. In de complexere geglobaliseerde economie en samenleving zijn naast kennis juist creativiteit en samenwerkingsvermogen in toenemende mate belangrijk. Buiten de scholen vraagt onze economie meer flexibiliteit, werktijden en vakantieperiodes variëren, loopbanen veranderen vaker van duur en richting, mantelzorg wordt gevraagd. Met andere woorden: de ontwikkelingen in het onderwijs scheppen mogelijk belangrijke ruimte voor meer aandacht voor sociaal emotionele ontwikkeling en vaardigheden.

Wat nodig is, is het bundelen van de ervaring die er reeds is binnen en buiten Nederland; bij leerkrachten, de schoolpraktijk, bestaande leertrajecten en de wetenschappelijke kennis op het gebied van sociaal emotionele ontwikkeling. Structurele aandacht voor sociaal emotionele ontwikkeling en vaardigheden kan ons grote vooruitgang in welvaart, welzijn en persoonlijke ontwikkeling opleveren omdat wij met rijkere inzichten en vaardigheden in de samenleving komen te staan. Wij worden evenwichtiger en capabeler en onze kans op gelukkig zijn met onszelf en elkaar neemt toe.

Met dit slotbetoog pleit dit rapport niet alleen voor het verzetten van bakens in de organisatie van onze samenleving, maar ook voor het doorzetten van de lijn van verheffing die wij als mensen door de geschiedenis heen met elkaar nastreven door het inzetten van steeds meer en meer van onze capaciteiten. Er is veel bereikt. En nog zoveel meer te winnen.

“And in our time, when a man dies – if he has had wealth and influence and power and all the vestments that arouse envy, and after the living take stock of the dead man’s property and his eminence and works and monuments – the question is still there: Was his life good or was it evil? Envy is gone, and the measuring stick is: “Was he loved or was he hated?”

John Steinbeck: East of Eden, 1952

VERANTWOORDING

De in dit rapport beschreven economische en sociale ontwikkelingen sedert het uitbreken van de mondiale crisis in 2008 motiveerde het PvdA-congres in januari 2012 tot het aannemen van een resolutie¹³², waarin het partijbestuur werd verzocht om:

“in navolging van de resolutie “Internationale Politiek” een werkgroep te benoemen die voor onze partij een nieuwe visie voor het wereldwijde economische systeem ontwikkelt. Deze visie dient als input voor het nieuwe Tweede Kamerverkiezingsprogramma en de discussie daarover”

Op 26 november 2012 kwam de commissie voor de eerste keer bijeen. Ter tafel lag een notitie, waarin de opdracht onder de werktitel “Linksom uit de crisis” nader werd toegelicht. Alle commissieleden voelden zich geïnspireerd door het initiatief van de PvdA, want met vele anderen zag men in de aanpak van de crisis vooral symptoombestrijding, terwijl men ervan overtuigd was dat een diepgaander en meer integrale analyse en visie nodig zijn om richting te kunnen geven aan het te voeren herstelbeleid. In de opdracht zag de commissie vooral een kans om een progressief alternatief uit te werken, gebaseerd op de noodzaak van vandaag (de “crisis”) en de economische, sociale en ecologische uitdagingen (de “crises”) voor welvaart en welzijn op de langere termijn.

Het rapport *Van Waarde* van de Wiardi Beckmanstichting voorzag de commissie van een normatief toetsingskader voor de beoordeling van ontwikkelingen op uiteenlopende terreinen, gebaseerd op *bestaanszekerheid, goed werk, verheffing en binding* als centrale waarden voor sociaaldemocratisch denken en handelen. De commissie heeft daar dankbaar gebruik van gemaakt.

Met de commissie die op 29 oktober 2013 het concept PvdA programma voor de Europese Verkiezingen presenteerde is diepgaand van gedachten gewisseld over de beleidsinzet van de Europese Unie in de bestrijding van de crises en in het scheppen van voorwaarden voor stabiele, duurzame groei.

De commissie heeft bij deskundigen van binnen en buiten de PvdA advies ingewonnen en deelconcepten ter becommentariëring voorgelegd.

In de afrondende fase is aan het partijbestuur het concept kernrapport ter bespreking voorgelegd, teneinde, met behoud van de eigen verantwoordelijkheid van de

¹³² Motie 22 werd ingediend door afdelingen Amsterdam Centrum, Amsterdam West, Amsterdam Oost, Amsterdam Zuid en Amsterdam Nieuw-West

commissie, te kunnen toetsen hoe de rapportages uiteindelijk het beste aan het partijcongres kunnen worden aangeboden.

De leden van de commissie danken het partijbestuur voor het in hen gestelde vertrouwen om in een tijd van grote zorgen een bijdrage te mogen leveren aan het rijke gedachtengoed van sociaaldemocratie

